

SŁAWOMIR JÓŹWIAK*

<https://orcid.org/0000-0002-8228-4347>

BOGUSZ WASIK**

<https://orcid.org/0000-0002-2968-3015>MUROWANY ZAMEK PROKURATORÓW KRZYŻACKICH W BYTOWIE
W ŚREDNIOWIECZU

CHRONOLOGIA WZNOSZENIA, ROZPLANOWANIE I UKŁAD PRZESTRZENNY

AbstractThe Medieval Brick Castle of the Teutonic *Pflegers* in Bytów:
Construction Chronology, Layout and Spatial Arrangement

Teutonic castles in Prussia have long captivated the interest of scholars, with greater emphasis placed on the fortresses of Teutonic commanders and, notably, Malbork Castle. Lesser attention, however, has been given to the castles of lower-ranking Teutonic officials. One such castle is the Teutonic *Pflegers*' fortress in Bytów, which stands to this day. Research on this site has been ongoing since the early 20th century, primarily conducted by art historians who have predominantly relied on architectural elements to delve into the castle's construction chronology and spatial arrangement. Remarkably, numerous written accounts, both medieval and modern (16th–17th centuries), have been preserved concerning this castle. By incorporating these historical documents alongside archaeological findings made over the past three decades, the authors have reassessed prior conclusions about the castle's early history and reconstituted its medieval spatial layout. Regrettably, little information is available regarding the initial residence of the Teutonic *Pflegers* in Bytów during the latter half of the 14th century. The brick castle was erected around the turn of the 15th century, displaying a rectangular design with four corner towers. The primary building was located on the northwestern side. Within the courtyard, a distinctive feature was a transverse wall that divided the castle into two sections, viewing from the side of the kitchen. This architectural choice was distinct from other fortifications of Teutonic officials constructed in the first half of the 15th century in Prussia. The design of the castle in Bytów was innovative, while its architecture and spatial layout were to align with the evolving demands of warfare, such as the development of firearms.

Keywords: Teutonic Order, Teutonic castles, Teutonic *Pflegers*, Bytów, medieval fortifications, late medieval warfare

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

sj@umk.pl

** Muzeum Zamkowe w Malborku

b.wasik@zamek.malbork.pl

Nadesłany 7.02.2023; Nadesłany po poprawkach 29.08.2023; Zaakceptowany 9.10.2023

Zamki urzędników krzyżackich, wznoszone od połowy XIII w., odgrywały istotną rolę jako centra władzy terytorialnej w strukturze administracyjnej państwa zakonnego w Prusach. Nie mniej istotnymi i interesującymi, a zarazem oddzielnymi problemami badawczymi są chronologia ich budowy, architektura czy też układ przestrzenny w średniowieczu. Aby móc prowadzić takie analizy, odnośny obiekt musiałby być zachowany w możliwie niezmienionym stanie (co jest stosunkowo rzadkie), albo też muszą istnieć źródła pisane i ikonograficzne (średniowieczne bądź nowożytny), które dają podstawę do prowadzenia takich badań.

W przypadku zamku prokuratorów krzyżackich w Bytowie oba warunki są spełnione, co w dotychczasowej historiografii zaowocowało pokaźną literaturą przedmiotu na jego temat¹. Jednocześnie stan zachowania warowni był zapewne jedną z przyczyn bardzo ograniczonego udziału badań archeologicznych w rozważaniach nad jej architekturą i układem przestrzennym. Prowadzone przy zamku prace były skromne i miały co najwyżej zweryfikować kwestię ewentualnej obecności starszej warowni w tym miejscu, a w przypadku relikwów architektury ograniczały się do powierzchniowych odkrywek². Ponowne

¹ By ograniczyć się tylko do najważniejszych, w kolejności chronologicznej są to: Hugo LEMCKE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. 2, H. 2: *Die Kreise Bütow und Lauenburg* (Die Baudenkmäler der Provinz Pommern, Tl. 3), Stettin 1911, s. 152–184; Conrad STEINBRECHT, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen. Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft* (Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen, Bd. 4), Berlin 1920, s. 39–50; *Kreis Bütow*, bearb. v. Gerhard BRONISCH, Walter OHLE, Hans TEICHMÜLLER, Stettin 1938, s. 145–172; Christof HERRMANN, *Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen*, [in:] *Die Burg im 15. Jahrhundert. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung*, hrsg. v. Hartmut HOFRICHTER, Joachim ZEUNE, Braubach 2011, s. 160–164. Ostatnio wiedzę na temat zamku w Bytowie podsumował Marcel Knyżewski, zob. Marcel KNYŻEWSKI, *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne*, Łódź 2020, s. 125–127, 254.

² Pierwsze badania archeologiczne na zamku przeprowadzili w 1961 r. Jerzy Olczak i Kazimierz Siuchniński, a kolejne w 1971 r. – Eugeniusz Cnotliwy i Tadeusz Nawroński. Prace objęły wykonanie wykopów wokół zamku oraz osi odwiertów, jednak nie odnotowano śladów starszego osadnictwa i warowni. W latach 1992–1993, najpierw pod kierunkiem Iwony Różańskiej-Sztolcman, a następnie Antoniego J. Pawłowskiego, odsłonięto relikty zabudowy w południowo-zachodniej części dziedzińca. W mniejszym stopniu badania tego ostatniego objęły też teren na zewnątrz obwodu murów. Odkrywki miały jednak przede wszystkim charakter powierzchniowy i nie przeprowadzono dokładniejszej analizy kontekstu stratygraficznego odkrytych murów. Wyniki badań zostały opublikowane przez A. J. Pawłowskiego jedynie w ramach popularnonaukowego przewodnika, zob. Antoni J. PAWŁOWSKI, *Zamek w Bytowie. Przewodnik*, Słupsk 1994. Ponadto zaginęła dokumentacja rysunkowa i fotograficzna, co utrudnia analizę. Dostępne materiały i wiedzę o dotychczasowych badaniach zebrali i opublikowali Kamil Kajkowski i Andrzej Kuczkowski. W 2013 r. Paweł Szczepanik przeprowadził dalszą eksplorację odkrytej wcześniej

zajęcie się przez autorów niniejszego artykułu zamkiem bytowskim jest spowodowane nieuwzględnieniem przez dotychczasowych badaczy wszystkich zachowanych średniowiecznych i nowożytnych źródeł pisanych, pozwalających na przeprowadzenie dokładniejszej rekonstrukcji, zwłaszcza jego pierwotnego układu przestrzennego.

W 1329 r. Krzyżakom, w ramach 12-letniego zastawu, udało się uzyskać od książąt zachodniopomorskich ziemię słupską. W tym samym roku wykupili z rąk rycerza Henninga Behra ziemię bytowską. Co prawda w 1341 r. książęta zachodniopomorscy spłacili sumy zastawne, przez co zakon został zmuszony oddać ziemię słupską, ale terytorium Bytowa niezmiennie pozostawało w jego rękach. Jeszcze w 1346 r. rezydował tam komtur, ale z czasem ranga tego ośrodka krzyżackiej administracji terytorialnej została obniżona – poprzez komtura zamkowego („vicecommendator”/„huskompthur”) do prokuratora („pfleger”). Na pewno też już przynajmniej od lat siedemdziesiątych XIV w. urzędnik ten podlegał bezpośrednio zwierzchnictwu wielkich mistrzów³.

Siedziba prokuratorów bytowskich na pewno była znacznie skromniejsza od późniejszego, murowanego zamku. Szczególnie cennej wiedzy w tym zakresie dostarczają informacje zawarte w treści wystawionego 26 V 1389 r. w Bytowie instrumentu notarialnego. Był to sporządzony z polecenia wysokich dostojników krzyżackich widymat ze spisaną po niemiecku relacją posła szwedzkiego Mikołaja Platego z Roskilde. Przez dłuższy czas był on więźniem, najpierw księcia słupskiego Warcisława, a następnie Zakonu, ale w tamtym okresie odzyskał wolność i w swoim piśmie zrezygnował z wszelkich roszczeń wobec władz krzyżackich. Dla prowadzonych badań najistotniejsze jest to, że – jak czytamy w formule notarialnej – dokument został wystawiony „in curia habitationis provisoris de Buthow”. Dodatkowo w zamieszczonej w nim niemiec-

studni. W ostatnich latach próbowano też (bezsukutecznie) odnaleźć pozostałości domniemanego gdaniska, zob. Eugeniusz CNOTLIWY, Tadeusz NAWROLSKI, Bytów m. pow., woj. koszalińskie. Zamek. Dokumentacja badań sondażowo-wiertniczych z 1971 r. wykonanych na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie (maszynopis, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, Delegatura w Słupsku), Szczecin 1972; Kamil KAJKOWSKI, *Bytów w świetle archeologii. Przewodnik dla ciekawskich*, Bytów 2019, s. 71; Kamil KAJKOWSKI, Andrzej KUCZKOWSKI, *Archeologia o zamku w Bytowie*, Nasze Pomorze, R. 18: 2016, s. 31–93; Kamil KAJKOWSKI, Paweł SZCZEPANIK, *Badania wykopaliskowe studni na dziedzińcu zamku krzyżackiego w Bytowie*, [in:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza. Szczecin, 21–22 listopada 2013 r.*, red. Andrzej JANOWSKI, Krzysztof KOWALSKI, Bartłomiej ROGALSKI, Sławomir SŁOWIŃSKI (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 5), Szczecin–Stargard 2015, s. 305–315; Jerzy OLCZAK, Kazimierz SIUCHNIŃSKI, *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem gromowym na terenie województwa słupskiego*, t. 2, Poznań 1989, s. 122–123.

³ Szerzej na ten temat zob. Sławomir JÓZWIĄK, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2001, s. 123–125.

kojęzycznej relacji Mikołaja Platego ta sama formuła brzmi: „gegeben in dem houe Buthow”⁴. Ze źródeł tych jednoznacznie wynika, że w maju 1389 r. siedziba krzyżackiego prokuratora w Bytowie nie była „zamkiem”, ale „dworem”, którego zarówno lokalizacja, jak i wygląd nie są znane. W każdym razie przeprowadzone na zamku i w jego najbliższym otoczeniu badania archeologiczne nie dostarczyły żadnych przesłanek, by przypuszczać, że starsza warownia znajdowała się w tym samym miejscu⁵. Natomiast budowa murowanego zamku w nowym miejscu wpisuje się w praktykę stosowaną w Prusach w XIV w.⁶

CHRONOLOGIA BUDOWY MUROWANEGO ZAMKU

Solidny, murowany zamek prokuratorowski w Bytowie zaczęto wznosić najpóźniej w połowie lat dziewięćdziesiątych XIV w. Przemawia za tym szereg przesłanek pośrednich. Z rachunków zawartych nie tylko w księdze skarbnika malborskiego (począwszy od końca 1398 r.)⁷, lecz także oddzielnych, sumujących wydatki poniesione wyłącznie na ten obiekt (1399)⁸, wynika, że budowa nowej siedziby prokuratora bytowskiego była już wówczas dalece zaawansowana⁹. Ponadto w księdze skarbnika malborskiego (dla okresu między końcem 1398 a końcem 1399 r.) zanotowano, że w Bytowie wznoszono mury zamkowe,

⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej cyt. GStAPK), XX. Hauptabteilung, Pergament-Urkunden, Schiebl. 79, nr 1. Edycja tego źródła w: Reinhold CRAMER, *Geschichte des Landes Lauenburg und Bütow*, Tl. 2: *Urkundenbuch*, Königsberg 1858, nr 30, s. 28–32.

⁵ K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 39–42; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 21.

⁶ Tendencja do budowy zamków w niezajętej przez wcześniejszą warownię lokalizacji jest od końca XIII w. widoczna szczególnie w przypadku murowanych warowni komturskich. Nowsze badania mniej rozpoznanych zamków urzędników niższej rangi (np. w Sztumie) wskazują jednak na szerszy charakter tej preferencji. Obiekty, co do których można wykazać, że powstały dokładnie w miejscu starszych drewniano-ziemnych, jak w Szestnie, należą do rzadkości. Podsumowanie dotychczasowych ustaleń na ten temat w: M. KNYŻEWSKI, op.cit., s. 63–90; Bogusz WASIK, *Monumental Castle Architecture in Teutonic's Prussia: Development and Building Techniques*, *Castellologica Bohemica*, vol. 19: 2020, s. 126–127; idem, *Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku*, *Pomerania Antiqua*, t. 29: 2020, s. 197.

⁷ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. v. Erich JOACHIM, Königsberg 1896 (dalej cyt. M. Tr.), s. 6 i n.

⁸ GStAPK, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv (dalej cyt. OBA), nr 588. Spośród kilku edycji tego źródła najlepsza, a przede wszystkim odpowiadająca wymogom edytorskim jest ta, którą przed 30 laty opublikował Jürgen Sarnowsky, zob. Jürgen SARNOWSKY, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*, Köln–Wien 1993, Quellen, nr 28, s. 795–796.

⁹ W świetle informacji zawartych w tych źródłach trudno zgodzić się z nieuzasadnioną sugestią Christofera Herrmanna, że budowa zamku w Bytowie rozpoczęła się w 1398 r., zob. Ch. HERRMANN, op.cit., s. 161. O wiele bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie – niestety niczym nieudokumentowane – Conrada Steinbrechta, który początku tego przedsięwzięcia doszukiwał się w 1396 r., por. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 41.

zwożono kamienie, opłacano murarzy i innych pracowników. W sąsiedztwie placu budowy była ulokowana cegielnia („zigilschune”)¹⁰. Dnia 6 I 1399 r. wypłacono jedną grzywnę murarzowi z Bytowa, który z polecenia wielkiego mistrza Konrada von Jungingen miał udać się do Nidzicy, „by obejrzyć tamtejszy zamek”¹¹. Zapewne pojechał tam w charakterze rzeczoznawcy w związku z podejmowaną wówczas budową nowej, murowanej warowni prokuratora krzyżackiego¹².

Na podstawie sumy wydatków zarejestrowanych w księdze skarbnika malborskiego szacuje się, że w okresie tylko tego roku budowa zamku w Bytowie pochłonęła ponad 1039 grzywien¹³. Pod tym względem kopalnią wiedzy są sporządzone zapewne z polecenia skarbnika malborskiego dwa oddzielne, zachowane w oryginale, rachunki z 16 X i 5 XII 1399 r., szczegółowo rejestrujące wydatki (poniesione zapewne w tym tylko roku) na wznoszenie murowanego zamku w Bytowie. W sumie – jak wynika z tych przekazów – na prace budowlane wydano nieco ponad 1030 grzywien¹⁴, jednak szczególnie cenne w tych rachunkach jest wyliczenie poszczególnych obiektów, które za te pieniądze w tym roku były wznoszone. W kolejności wymieniania były to: „właściwy dom” („das rechte hus”), „środkowy/średni mur w wielkim domu” („dy mittelmurin yn dem grosin huse”)¹⁵, „czworoboczna wieża” („der vireckechte torm”), „trzy okrągłe wieże” („dy dry schibelechtin torme”), „mur otaczający/obwodowy” („dy rinkmuern”), „środkowy/pośredni mur” („dy mittelmuren”), „mur poprzeczny pod bramą przy studni” („dy twermuer under dem thore by dem borne”), „mur pod kaplicą” („dy muer under der capellin”), „mur przed piwnicami”

¹⁰ M. Tr., s. 6, 32, 42, 50.

¹¹ „Item 1 m. eyne muer von Butow am tage der heyligen drey konige von des meisters geheise, den der meister ken Nidenburg sante, das hus do zu besehen”, *ibid.*, s. 13–14.

¹² Skądinąd wiadomo, że mniej więcej w tym właśnie czasie rozpoczęto budowę murowanego zamku prokuratorów krzyżackich w Nidzicy. Na ten temat zob. Sławomir JÓŹWIAK, *Chronologia wznoszenia krzyżackiego murowanego zamku prokuratorowskiego w Nidzicy w świetle źródeł pisanych*, *Zapiski Historyczne*, t. 87: 2022, z. 3, s. 5–22, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2022.23>.

¹³ M. Tr., s. 6. Odbiór przez prokuratora bytowskiego 200 grzywien „na mury” zamku 8 XII 1399 r. został w księdze skarbnika (chyba przez niedopatrzenie) zarejestrowany dwukrotnie; *ibid.*, s. 42, 50.

¹⁴ Porównując wydatki na budowę zarejestrowane w księdze skarbnika malborskiego z tymi z rachunków z 16 X i 5 XII 1399 r., widać, że się one nie sumują – nawet jeżeli odliczyć ponad 141 grzywien wydanych jeszcze w 1398 r. czy też doliczyć 200 grzywien odebranych przez prokuratora na budowę 8 XII 1399 r., zob. M. Tr., s. 6, 42, 50. Gdyby do rachunków z 16 X i 5 XII 1399 r. dodać 200 grzywien zarejestrowanych 8 XII tego roku w księdze skarbnika malborskiego, wówczas na budowę w 1399 r. wydano by ponad 1230 grzywien.

¹⁵ Wydaje się, że dla autora zapisu „das rechte hus” był tożsamy z „das grose huse”. Więcej informacji na temat topografii i układu przestrzennego zamku bytowskiego w średniowieczu w dalszej części artykułu.

(„dy muer vor den kellern”), „wozownia” („der wogindrossil”), „dwa pomieszczenia/obiekty/budynki bramne” („2 thorhuser”), „piekarnia” („das bakhus”) i ponownie studnia. Ta ostatnia od góry była na długość pręta ocembrowana kamieniami, a następnie na długość dwóch prętów do poziomu wody – ceglami¹⁶. W sumie do lustra wody byłyby więc trzy pręty, czyli około 13,5 m¹⁷. W rachunku z 5 XII 1399 r. ponownie przywołane zostały prace budowlane przy „właściwym domu” („das rechte huse”), przy studni i przy niesprecyzowanych wieżach („vor die thorn”)¹⁸.

Z przytoczonych źródeł wynika, że do końca 1399 r. zamek prokuratorów bytowskich był już – przynajmniej w stanie surowym – w znacznej części wzniesiony. Prace jednak były kontynuowane, co dokumentują późniejsze źródła rachunkowe. Dzięki zapisom zawartym w księdze skarbnika malborskiego wiemy, że w 1400 r. na prace budowlane prowadzone na zamku wydano ponad 215 i pół grzywny, podczas gdy w roku następnym – ponad 262 grzywny¹⁹. W przywołanych zapisach nie ma niestety żadnej informacji o tym, na wznoszenie jakich konkretnie obiektów te wydatki były ponoszone. Analogiczna sytuacja dotyczy roku 1402. Wówczas na budowę zamku bytowskiego wydano łącznie ponad 239 grzywien, przy czym władze zakonne wliczyły w te koszty sumę rocznego czynszu (w wysokości 123 grzywien), który prokurator zwyczajowo świadczył na rzecz „kamery” wielkich mistrzów w Malborku²⁰. Pod rokiem 1403 w księdze skarbnika malborskiego zarejestrowano wypłatę w wysokości 24 grzywien oraz 9 i pół skojca dla strycharza, który dla prokuratora bytowskiego wyprodukował 97 600 cegieł²¹. Potwierdza to przypuszczenie, że gdzieś w sąsiedztwie wznoszonego zamku była zlokalizowana cegielnia²², która zaopatrywała

¹⁶ „Ouch hat her den born gemuwert 1 rute von steynen gehowin und 2 rutin von zcigiln off das wasser [...]”, GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

¹⁷ Hugo Lemcke proponował ówczesny przelicznik pręta w państwie krzyżackim w Prusach na 4,32 m, co w tym przypadku dawałoby niemal 13 m głębokości studni, zob. H. LEMCKE, op.cit., s. 152.

¹⁸ GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 796.

¹⁹ M. Tr., s. 50, 95.

²⁰ Ibid., s. 136–137.

²¹ Ibid., s. 211.

²² Niestety, na podstawie informacji zawartych w średniowiecznych źródłach nie da się wskazać dokładnej lokalizacji cegielni. W wizytacji z 1561 r. w kontekście omawiania obiektów zamkowych przywołano cegielnię („ziegelscheune”) znajdującą się w „Niezabyszewskim Lesie” (około 5 km na południowy zachód od Bytowa). Z kolei lustrator z 1637 r. wymienił jedną „cegielnię i kalkownię zamkowi należącą” położoną „pół mili od miasta”, zob. *Wizytacje domen bytowskiej i łęborskiej z XVI wieku*, opr. Zygmunt SZULTKA, Bogdan WACHOWIAK, Warszawa–Szczecin 2009 (dalej cyt. *Wizytacje domen*), s. 181; *Inwentarze starostwa bytowskiego i łęborskiego z XVII i XVIII w.*, wyd. Gerard LABUDA, Toruń 1959 (dalej cyt. *Inwentarze*), s. 12. Wydaje się, że w obydwu przypadkach chodziło o tę samą cegielnię, trudno jednak powiedzieć, czy miała ona jeszcze średniowieczną, krzyżacką metrykę.

plac budowy w surowiec. Stosunkowo dużo informacji na analizowany tu temat zostało zawartych w księdze skarbnika malborskiego pod rokiem 1404. Urzędnik ten wypłacił wówczas strycharzowi („zigilstricher”) pracującemu w zamkowej cegielni („zigilschune”) m.in. za wypalenie w sumie 286 000 cegieł (działały tam cztery piece cegielnicze, każdy o pojemności 40 000 cegieł) i 34 000 dachówek. Dodatkowo w jednym piecu pozostawały jeszcze niewypalone cegły. W tym czasie sprowadzano do Bytowa także duże ilości wapna, które wypalano w wapienniku („kalkoven”), także zlokalizowanym niewątpliwie gdzieś w sąsiedztwie zamku. Skarbnik wydał niemałe sumy na ściąganie z różnych kierunków drewna przeznaczonego do opalania tych pieców. Szczególnie interesujące są zawarte tam informacje na temat prowadzonych wówczas prac wykończeniowych. Anonimowy murarz otrzymał pieniądze za kładzenie posadzki (nie wiadomo jednak gdzie) i naprawianie pieca w refektarzu zamkowym²³. Urzędnik krzyżacki zapłacił również 2 i pół grzywny za prace prowadzone w „małej salce” („das stobechin”) zlokalizowanej „przed komnatą prokuratora” („vor des pflegers camer”) oraz za „brukowanie” („steynbrucken”) w zamku (na dziedzińcu?)²⁴. Pod datą 26 I 1404 r. w księdze skarbnika malborskiego została zamieszczona wzmianka informująca o wypłaceniu pół grzywny anonimowemu murarzowi, który został wysłany do Bytowa. Ciekawe jest to, że pieniądze dla niego odebrał ówczesny najbardziej znany budowniczy aktywny w państwie krzyżackim w Prusach – Mikołaj Fellenstein²⁵. Dla roku 1405 tylko jedna, aczkolwiek bardzo istotna wzmianka została zamieszczona pod datą 13 kwietnia. Zakonny skarbnik sfinansował wówczas zakup „sprzętów” (paramentów) potrzebnych do wyposażenia kaplicy zamku bytowskiego. Na ten cel wydał 11 grzywnien²⁶. Kolejną garść interesujących informacji w kontekście prowadzonych tu badań zarejestrowano w księdze skarbnika malborskiego pod rokiem 1406. Tym razem urzędnik krzyżacki zapłacił pracującemu tam strycharzowi za wyprodukowanie 209 300 cegieł. Przy okazji pojawia się wzmianka, że w tamtejszej cegielni działało wówczas osiem pieców cegielniczych, do których sprowadzano duże ilości drewna opałowego²⁷. W samym

²³ „Item 9 fird. vor estrichen und muwern zu bessern oven im rempter dem muwerer gegeben”.

²⁴ M. Tr., s. 294.

²⁵ „Item ½ m. eyne muwerer zerunge, der zu Bowtow gesant wart; Fellensteyn vorderte das gelt”, *ibid.*, s. 288. Na temat aktywności Mikołaja Fellensteina na przełomie XIV i XV w. zob. Bernhard SCHMID, *Niclaus Fellenstein budowniczy Zakonu Niemieckiego. Studium z historii architektury*, [in:] *Sprawozdania zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, red. Artur DOBRY, Janusz TRUPINDA, Malbork 2020, s. 533–537.

²⁶ „Item 11 m. her Hynrich dem pristerbruder gegeben, do mete her gerethe zur capeln im huse zu Butow koufte [...]”, M. Tr., s. 350.

²⁷ *Ibid.*, s. 375.

zamku szklono okna, naprawiano piec refektarzowy oraz budowano rynnę/kanal ściekowy (nie wiadomo, gdzie umiejscowiony)²⁸. W rachunkach z objazdu przeprowadzonego w 1409 r. przez wielkiego mistrza Ulricha von Jungingen w kontekście Bytowa odnotowano wypłatę dla palacza w komnacie (pytanie: czy miejscowego, czy też podróżującego w orszaku zwierzchnika zakonu) i dla Mikołaja Fellensteina (na podróż z Bytowa do Malborka)²⁹. Jakichkolwiek odniesień do prac budowlanych w tym przekazie nie odnotowano.

Podsumowując przeanalizowane tu wzmianki źródłowe, dostrzega się intensyfikację prac budowlanych prowadzonych na zamku bytowskim między 1398 (miały się one rozpocząć wcześniej, nie zachowały się jednak odnośne źródła rachunkowe) a 1402 r. Natomiast kolejny ich etap w księdze skarbnika malborskiego został odnotowany między 1404 a 1406 r. (remonty wnętrz, duża liczba wypalanych cegieł). Christofer Herrmann sugerował, że w tym czasie wznoszono przedzamcze³⁰. Powstaje jednak pytanie: jak to rozumieć, biorąc pod uwagę specyficzny układ przestrzenny zamku bytowskiego, o którego położeniu i o obiektach przedzamcza w okresie średniowiecza nic nie wiadomo. Zachowane i znane z opisów i z ikonografii zewnętrzne fortyfikacje tej warowni mają bowiem dopiero wczesnonowożytną metrykę³¹. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że w przypadku warowni bytowskiej budynki gospodarcze (takie jak np. stajnie), które standardowo lokowano na przedzamczu, znajdowały się w obrębie zasadniczego obwodu murów zamku. Nie ma więc przesłanek mogących potwierdzić istnienie w średniowieczu tamtejszego obronnego przedzamcza.

Większość uczonych nie dostrzega faktu, że w czasach krzyżackich prace budowlane w przestrzeni zamku bytowskiego były prowadzone również w połowie XV w. W rachunkach zastępującego skarbnika anonimowego „zwierzchnika piwnicy” („Kellermeister”) wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausen z pierwszej połowy 1448 r. została zawarta wzmianka o wypłacie za pośrednictwem malborskiego komtura zamkowego półtorej grzywny strycharzowi („zcielstreicher”), który pojechał do Bytowa (można się domyślać w jakim celu)³². Z kolei w rachunkach skarbnika malborskiego z przełomu 1448 i 1449 r.

²⁸ „Item 1 ½ m. vor bley vor glas, die glasefenster zu machen und zu bessern. item 5 fird., den remptheroven zu bessern; [...] item ½ m., die flutryne zu machen und zu legen [...]”, *ibid.*

²⁹ *Ibid.*, s. 534.

³⁰ Ch. HERRMANN, *op.cit.*, s. 161.

³¹ Są to wały ziemne z okrągłymi bastejami, w literaturze niejednokrotnie błędnie nazywanymi bastionami. Wraz z nowym budynkiem bramnym wzmiankowano je już w 1560 r., zob. *Wizytacje domen*, s. 95; A. J. PAWŁOWSKI, *op.cit.*, s. 44.

³² Klaus NEITMANN, *Der Hochmeister des Deutschen Ordens in Preußen – ein Residenzherrscher unterwegs. Untersuchungen zu den Hochmeisteritineraren im 14. und 15. Jahrhundert*, Köln–Wien 1990, Anhang, nr 3, s. 138.

najpierw jest mowa o wypłacie (za pośrednictwem malborskiego komtura zamkowego) półtorej grzywny strycharzowi, który udawał się do Bytowa, niedługo potem ten sam otrzymał kolejne 2 i pół grzywny, wreszcie prokurator bytowski dostał 9 grzywien na powiększenie i zadaszenie cegielni i znajdującego się tam pieca cegielniczego³³. W kontekście tych informacji można się zastanawiać, czy miano tam produkować cegły na potrzeby tamtejszego zamku, czy też na sprzedaż. Wydaje się, że zachodziła ta pierwsza okoliczność, na co wskazuje treść listu nieznanego z imienia prokuratora bytowskiego do wielkiego mistrza Ludwika von Erlichshausen z 17 V 1451 r. Urzędnik krzyżacki zwracał się do zwierzchnika zakonu z prośbą o pośrednictwo u wójta tczewskiego, aby ten wysłał ze swojego okręgu administracyjnego 60–70 ludzi z wozami. Prokurator bytowski zakupił bowiem w Księstwie Słupskim duże ilości wapna i drewna opałowego do swojego wapiennika i pieca cegielniczego. Nie dysponował ludźmi mogącymi je do Bytowa dostarczyć, a planował prace budowlane na zamku (w źródle nie wspomniano jednak, w której jego części). Prokurator był w trakcie gromadzenia materiałów, a samo rozpoczęcie prac budowlanych planował na rok następny (1452)³⁴. Nie wiadomo, ile z nich udało mu się wykonać, gdyż wybuch powstania i wojny trzynastoletniej na początku 1454 r. zakończył panowanie krzyżackie nad Bytowem³⁵.

ROZPLANOWANIE I UKŁAD PRZESTRZENNY ZAMKU W ŚREDNIOWIECZU

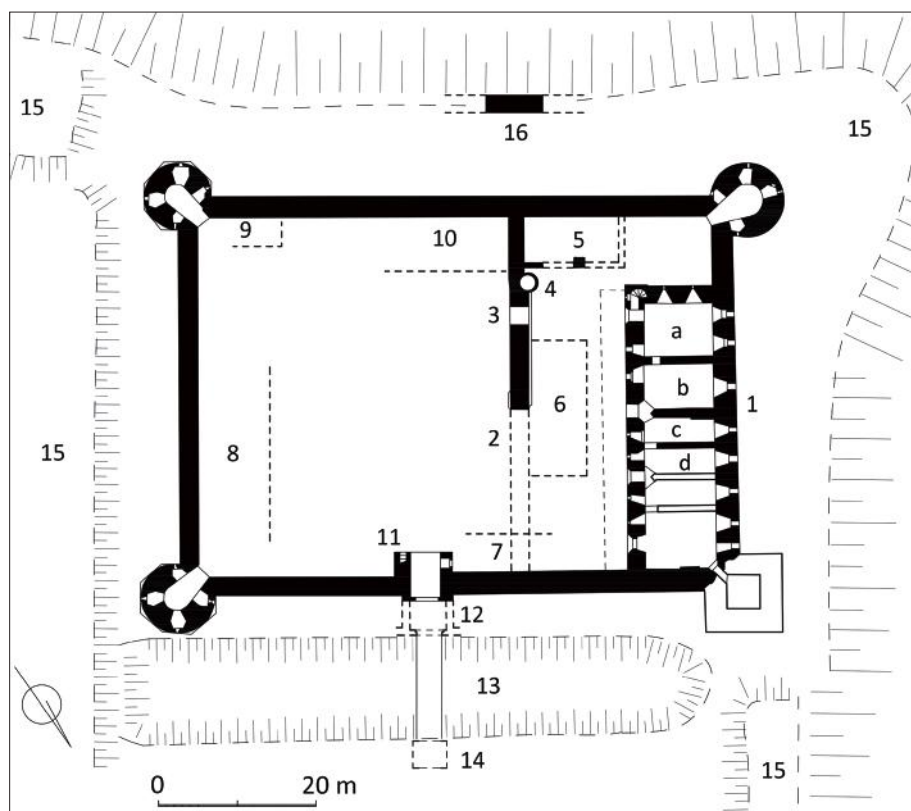
Rozplanowanie i pierwotny układ przestrzenny zamku bytowskiego zdecydowanie odbiegały od innych warowni krzyżackich wznoszonych w Prusach na przełomie XIV i XV w. To interesujące, bo są one w zasadniczym zakresie całkiem dobrze uchwytnie nie tylko ze źródeł z epoki (zwłaszcza z rachunków z 1399 r.), lecz także z samej bryły zachowanego do dzisiaj (choć wielokrotnie przebudowywanego) obiektu. Zamek bytowski był wzniesiony na planie prostokąta o wymiarach 72,5 na 52,5 m (il. 1), a jego boki flankowały cztery baszty (trzy okrągłe i jedna kwadratowa). Do północno-zachodniego muru po wewnętrznej stronie dziedzińca przylegał trzykondygnacyjny „dom główny”, połączony z kwadratową basztą, podczas gdy w środku kurtyny północno-wschodniej była zlokalizowana wieża bramna. Ustalenie układu przestrzennego oraz lokalizacji i przeznaczenia poszczególnych pomieszczeń „domu

³³ „[...] Item gegeben dem pflieger zcu Beutauw [...] 9 gutte m., das her die zcigelscheune uff beyden enden sulde lassen machen und das scheur uffem zcigelofene lassen machen und das her das alles sulle lassen decken, die zcigelschewne und ouch den ofen”, J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 5, s. 723–724.

³⁴ GStAPK, OBA, nr 10712. Prawdopodobnie Hugo Lemcke powoływał się na to źródło, nie podał jednak jego sygnatury archiwalnej, zob. H. LEMCKE, op.cit., s. 158.

³⁵ O ówczesnych losach zamku zob. Marian BISKUP, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 121, 167–169, 314, 323–325, 331.

głównego”, podobnie jak i pozostałych zabudowań zamku w czasach krzyżackich, nie jest już niestety sprawą prostą.

Il. 1. Rekonstrukcja rzutu zamku w połowie XVI w. (z pominięciem zewnętrznego wału i fosy), na podstawie opisów wizytacyjno-lustracyjnych z 1560/1561 oraz 1637 r.:

- 1 – średniowieczny „dom główny” (w inwentarzu zwany długim), a – piekarnia, b – izba piekarza (wg opisu z 1637 r.), c–d – browar, 2 – mur poprzeczny, 3 – przypuszczalna lokalizacja bramy w murze poprzecznym (wg przekazu z 1399 r.), 4 – studnia, 5 – kuchnia, 6 – przybliżone położenie „domu letniego”, 7 – zabudowa między bramą a „starą ogrzewaną salą”, 8 – „marstał”, 9 – przybliżona lokalizacja budy wartowników, 10 – stajnia, 11 – budynek bramny, 12 – rozbudowane w XVI w. przedbramie, 13 – sucha fosa, 14 – mały, drewniany budynek bramny przed mostem, 15 – fragmenty nowożytnych wałów ziemnych z bastejami (od południowego wschodu przykrywające dawną fosę), 16 – relikw muru po południowo-zachodniej stronie zamku (pozostałość parchamu?)

W przywoływanych wyżej przekazach źródłowych z końca XIV i pierwszej dekady XV w. spośród pomieszczeń/obiektów wznoszonego wówczas zamku bytowskiego wymieniono: „właściwy/główny dom zamkowy” („das rechte hus”), „wielki dom” („das grose huse”) – najprawdopodobniej było to synonimiczne określenie do poprzedniego, „kaplicę” („capeln im huse zu Butow”), bramę („thore”), studnię („born”; „borne”), „dwa pomieszczenia/obiekty/budynki

bramne” („2 thorhuser”), „piekarnię” („bakhuse”), „wozownię” („wogindrossil”), „refektarz” („rempter”), który był ogrzewany piecem (pytanie: jakim?), „komnatę prokuratora” („des pflegers camer”) oraz „salkę przed komnatą prokuratora” („das stobechin vor des pflegers camer”). Conrad Steinbrecht wyszedł z założenia, że kluczowe wnętrza musiały się znajdować w północno-zachodnim domu głównym, i postanowił niejako dopasować wiedzę płynącą ze średniowiecznych przekazów źródłowych do architektonicznego obrazu zamku z 1920 r. Stąd jego propozycja pierwotnego układu przestrzennego wnętrza w tym obiekcie była następująca: parter (idąc w kolejności z południa na północ): piekarnia, kuchnia, izba kucharza (przeznaczenia czterech kolejnych pomieszczeń nie sprecyzował); piętro: refektarz, komnata prokuratora, kaplica, salka kapelana, salka prokuratora, komnata (bez sprecyzowania)³⁶. Jednocześnie nie był w stanie, poza lokalizacją kaplicy, podać żadnych dowodów na potwierdzenie swojej koncepcji (a nazwy pomieszczeń w większej części sobie wymyślił), ale – co szczególnie należy podkreślić – nie znał kluczowych wizytacji z lat 1560–1561 oraz lustracji z 1637 r. Wymagana jest więc ponowna gruntowna analiza tego zagadnienia.

„Dom główny” (il. 1: 1), nazywany w opisie inwentarzowym z 1560 r. „długim domem”, a w lustracji 1637 r. „mieszkaniami murowanym krzyżackim starym”³⁷, to budowla w pełni podpiwniczona, z czterema kondygnacjami powyżej. Dwie górne miały charakter magazynowo-obronny³⁸. Poziom ganku obronnego został rozebrany pod koniec XVII w., ale jak wynika z lustracji z 1637 r., obiegał on dookoła budynek i był ograniczony z obu stron ścianami³⁹. Natomiast główne pomieszczenia zamku mieściły się standardowo na pierwszym piętrze. Czy średniowieczna kaplica znajdowałaby się na piętrze północno-zachodniego domu głównego?⁴⁰ W świetle wiedzy na temat lokalizacji świątyń w innych zamkach krzyżackich w Prusach (nie tylko komturskich)⁴¹ takie jej położenie byłoby jak najbardziej prawdopodobne, tyle że przy założeniu takiego jej umiejscowienia nie mogłaby być orientowana. Poza wzmiankami z przełomu XIV i XV w. kaplica pojawia się w najstarszych źródłach nowożytnych – w opisie wizytacyjnym i zaleceniach komisji z 1560–1561 r.

³⁶ C. STEINBRECHT, op.cit., s. 46–47.

³⁷ Wizytacje domen, s. 93; Inwentarze, s. 5.

³⁸ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 31; C. STEINBRECHT, op.cit., s. 45.

³⁹ Inwentarze, s. 7. Temu układowi ganka odpowiada jego współczesna rekonstrukcja.

⁴⁰ Niemieccy badacze Gerhard Bronisch, Walter Ohle i Hans Teichmüller wyrażali co do tego wątpliwości, ale nie wiadomo, czy mieli oni na myśli kaplicę krzyżacką czy też książęcą z drugiej połowy XVI w., zob. *Kreis Bütow*, s. 172.

⁴¹ Obszernie na ten temat zob. Sławomir JÓŹWIĄK, Janusz TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 294–309.

Znajdowała się ona wówczas w przestrzeni pierwszego piętra domu głównego, lecz enigmatyczne wzmianki nie pozwalają wskazać dokładniejszego jej umiejscowienia. Postulowano wówczas, aby kaplicę zlikwidować i zastąpić pomieszczeniami spichrzowymi. Wskazano też na konieczność remontu dachu nad kaplicą⁴². Zapewne zrealizowano te zalecenia, gdyż o jakiegokolwiek świątyni zamkowej nie ma już mowy w późniejszych inwentarzach⁴³. Fakt, że wnętrza sakralne przenoszono tylko wyjątkowo, a interesujące nas zlikwidowano dopiero w związku z gruntowną przebudową zamku na nowożytną rezydencję książęcą, zdaje się przemawiać za pierwotną, średniowieczną genezą kaplicy. Conrad Steinbrecht uznał, że znajdowała się ona w centralnej części kondygnacji – w pomieszczeniu trzecim od południowego zachodu. Jest to jedyne ze wskazanych przez niego wnętrz pierwszego piętra, którego umiejscowienie oparł na przekonującej argumentacji. Zauważył bowiem m.in., że jest to jedyne pomieszczenie niezaopatrzone w ustęp toaletowy⁴⁴. Fakt ich występowania wskazywałby na mieszkalno-reprezentacyjny charakter pozostałych pomieszczeń tej kondygnacji. Co do konkretnej pierwotnej funkcji tych wnętrz, opisy nowożytne są pomocne jedynie w znikomym stopniu. W inwentarzu z 1606 r. wyliczono – poczynając od baszty kwadratowej – pięć pomieszczeń: jadalnię komendanta („Hauptmann”), izbę przy szkole, szkołę, izbę „mięsną” („Fleischkammer”) oraz spożywczą⁴⁵. W dokładniejszym opisie lustracji z 1637 r. na omawianej kondygnacji domu głównego wymieniono sześć sklepionych pomieszczeń⁴⁶. W elewacji północno-zachodniej był on zaopatrzony w dwa duże wykusze ustępowe. Każdy z nich miał dostęp z dwóch pomieszczeń, znajdujących się po dwóch stronach domniemanej kaplicy. Wejścia do wykuszy prowadziły ze stycznych narożników, sąsiadujących ze sobą wewnątrz. Wykusze wsparte były na zachowanych do dziś, solidnych kamiennych krokosztynach. Jak wynika z rysunku z 1658 r. (il. 2: B), wykusze zadane były dachami pulpityowymi⁴⁷.

Wracając do pomieszczeń domu głównego, należy zaważyć, że w świetle lustracji z 1637 r. w miejscu obecnego pomieszczenia północno-wschodniego

⁴² Wizytacje domen, s. 93, 179–180.

⁴³ *Beilagen zur Geschichte der Lande Lauenburg und Bütows*, [in:] Reinhold CRAMER, *Geschichte des Landes Lauenburg und Bütow*, Tl. 1: *Die Geschichte*, Königsberg 1858 (dalej cyt. Cramer, Beilagen), s. 18; Inwentarze, s. 6.

⁴⁴ C. STEINBRECHT, op.cit., s. 44.

⁴⁵ Cramer, Beilagen, s. 18.

⁴⁶ Wyliczono też, ile miały okien i z której strony, co umożliwia dokładne ich przyporządkowanie do pomieszczeń w zachowanym budynku; Inwentarze, s. 6.

⁴⁷ W XVII w. nie istniał już wykusz południowo-zachodni. Z lustracji z 1637 r. wynika, że w jego miejscu umieszczono dodatkowe okno. Dokładnie taką sytuację widać też na rysunku elewacji z 1658 r.; Inwentarze, s. 6; C. STEINBRECHT, op.cit., Abb. 81.

były dwa węższe⁴⁸. Także to ostatnie, mimo że nie miało dostępu do jednego ze wskazanych wykuszy, zaopatrzone było w ustęp. Jego lokalizacja nie jest jasna. Być może istniał kolejny wykusz na styku z kwadratową basztą. Ten element zabudowy został wysadzony w powietrze przez Szwedów w 1656 r., co zniszczyło wszystkie ślady⁴⁹. Jak więc widać, nie ma większych podstaw do przypisania pierwotnych funkcji konkretnym wnętrzom. Problem ten odnosi się także do umiejscowienia krzyżackiego refektarza. W świetle wiedzy na temat lokalizacji tego typu sali w innych (nie tylko komturskich) zamkach krzyżackich⁵⁰ powinien się on znajdować na piętrze, w centralnej części „głównego domu”. Z przekazów z pierwszej dekady XV w. wynika ponadto, że był on ogrzewany piecem⁵¹, nie wiadomo jednak jakim: kominkiem umieszczonym w jego wnętrzu czy też komorowym piecem akumulacyjnym zlokalizowanym na niższej kondygnacji. Niestety, ewentualnych relikwów tego drugiego dotąd w Bytowie nie odnaleziono. W wizytacjach z lat 1560–1561 przykuwa jedynie uwagę zapis o konieczności wyburzenia obiektu znajdującego się między bramą wjazdową a „starą ogrzewaną salą”⁵². Patrząc na plan założenia zamkowego, można się zastanawiać, czy wizytator pod tym określeniem nie miał na myśli jakiejś sali na piętrze w północno-zachodniej części głównego domu. Trudno zresztą ocenić, czy taka interpretacja byłaby właściwa, zwłaszcza że w 1637 r. były tam jedynie wąskie wnętrza⁵³. Dodatkowo w tym przypadku nie ma pewności, czy taki podział (obecnie także niezachowany) był pierwotny. Co do kolejnych pomieszczeń, to w księdze skarbnika malborskiego pod rokiem 1404 była wzmiankowana „mała salka” („das stobechin”) zlokalizowana „przed komnatą prokuratora” („vor des pflegers camer”)⁵⁴. Także w tym przypadku wydaje się mało prawdopodobne, by krzyżacki prokurator w Bytowie dysponował swoimi pomieszczeniami mieszkalnymi i użytkowymi poza główną kondygnacją „głównego/właściwego domu”, ale nowożytni lustratorzy nie mieli wiedzy na ten temat⁵⁵.

⁴⁸ Inwentarze, s. 6. Obecne ściany działowe tego piętra są zrekonstruowane. Steinbrecht wskazywał w tym miejscu dwa węższe pomieszczenia, zob. C. STEINBRECHT, s. 47, Abb. 86.

⁴⁹ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 56.

⁵⁰ Na ten temat zob. S. JÓŹWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie zamki*, s. 310–343.

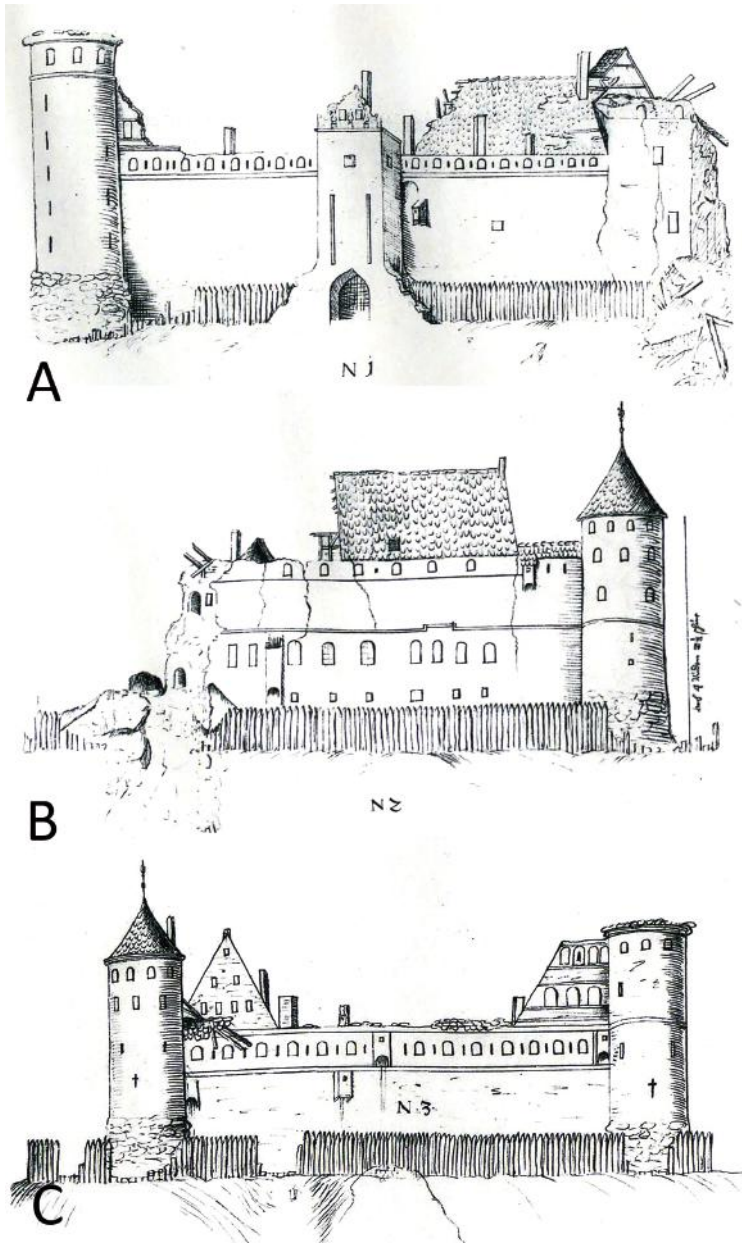
⁵¹ M. Tr., s. 294, 375.

⁵² „Das gantze gebew zwischen dem döre und der alten dörnße ist gar bawfellig und nichts nutze, muß aber auf erbawet werden”, *Wizytacje domen*, s. 94.

⁵³ Inwentarze, s. 6.

⁵⁴ M. Tr., s. 294.

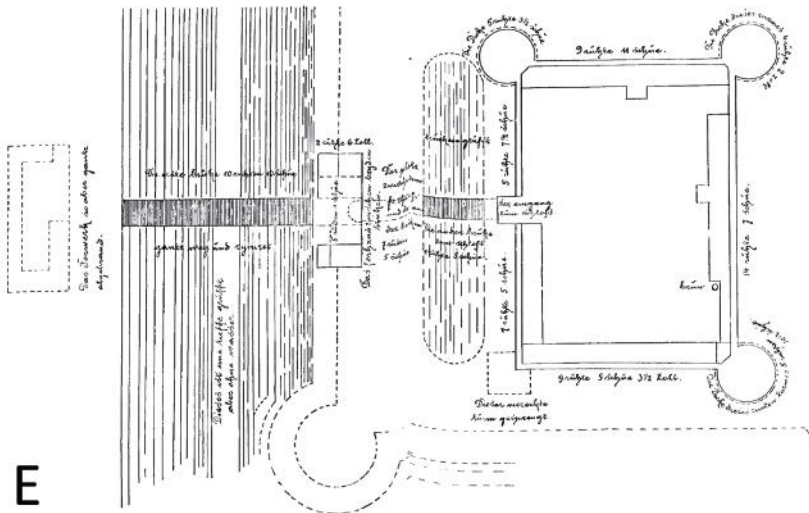
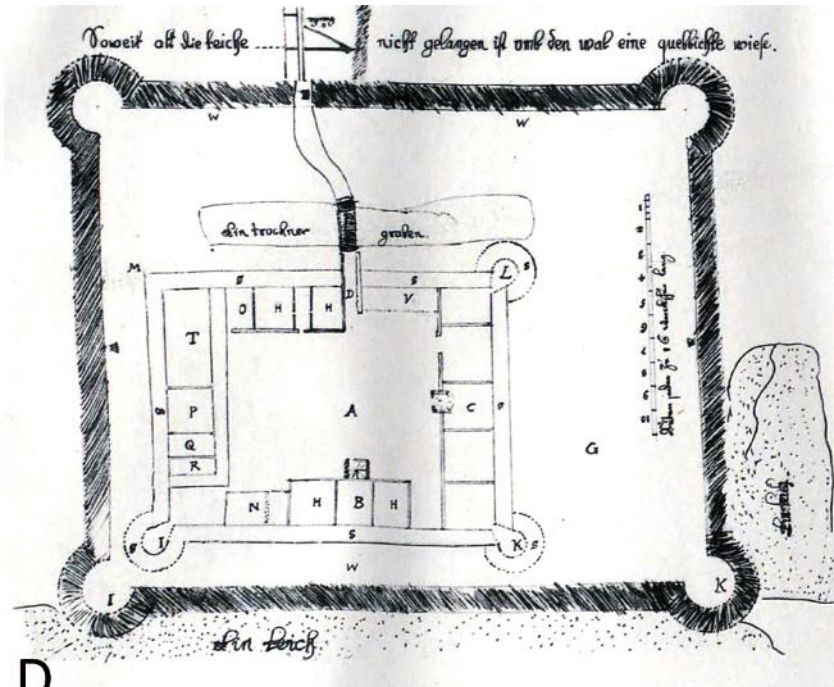
⁵⁵ Być może kwartał „długiego (głównego) domu” z dawnymi pomieszczeniami krzyżackiego prokuratora w 1560 r. został określony przez wizytatora jako „heuptmans gemach”, zob. *Wizytacje domen*, s. 93. Nie ma jednak co do tego pewności.

Il. 2. Plany i widoki zamku z 1658 r.

A — elewacja północno-wschodnia, B — elewacja północno-zachodnia,
C — elewacja południowo-zachodnia

Źródło: Hugo LEMCKE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*,
Bd. 2, H. 2: *Die Kreise Bütow und Lauenburg* [Die Baudenkmäler der Provinz Pommern, Tl. 3],
Stettin 1911, Fig. 17.

II. 2. Plany i widoki zamku z 1658 r.

D-E — plany zamku

Źródło: Conrad STEINBRECHT, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen. Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft* [Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen, Bd. 4], Berlin 1920, Abb. 81.

Jeśli chodzi o kluczowe pomieszczenia gospodarcze, to już w przywołanym wykazie prac budowlanych, sporządzonym 16 X 1399 r., dwukrotnie wzmiankowano piekarnię, która miała być wnętrzem sklepionym⁵⁶. Mając na względzie wiedzę na temat układu przestrzennego innych zamków krzyżackich w Prusach, nie tylko komturskich, takie pomieszczenie było najczęściej umiejscawiane na kondygnacji parterowej któregoś z bardziej istotnych skrzydeł zamkowych (przy regularnych założeniach czteroskrzydłowych)⁵⁷. Stąd też w przypadku Bytowa tamtejszej piekarni z dużą dozą prawdopodobieństwa należałoby się doszukiwać w którymś wnętrzu parterowej kondygnacji głównego domu. Inwentarz zamku bytowskiego z 1538 r. wymienia szereg tamtejszych pomieszczeń gospodarczych, ale nie ma wśród nich piekarni⁵⁸. W świetle kolejnych opisów wizytacyjnych, inwentarzowych i lustracyjnych (z 1560, 1606 i 1637 r.) piekarnia zajmowała południowo-zachodni kraniec domu głównego⁵⁹ (il. 1). Opis przyziemia w wizytacji z 1560 r. rozpoczyna się od wieży kwadratowej i postępuje w kierunku południowo-zachodnim. Pominęto w nim niepełniące istotnej funkcji pomieszczenia w północno-wschodnim krańcu „głównego domu”, przez które trzeba było przejść, aby dostać się do baszty. Wizytatorzy przywołali natomiast browar i piekarnię. Stwierdzili też, że sklepienia piekarni („backhaus”) i browaru („braw haus”) już na początku XVI w. się zawaliły i po części zostały rozebrane oraz zastąpione drewnianym stropem. Ponadto z przywołanych relacji wynikało, że te nowe konstrukcje stropowe także nie spełniają już wymogów bezpieczeństwa⁶⁰. Następnie wizytatorzy przeszli do kuchni, która znajdowała się w budynku sąsiadującym z „domem głównym” od południa (o czym dalej). Także w opisie z 1606 r. browar, piekarnię i kuchnię wyliczono obok siebie⁶¹. Doprecyzować ten układ pozwala dokładniejsza lustracja z 1637 r. Wyliczono w niej wszystkie pomieszczenia parteru domu głównego. Dwa wnętrza były od północnego wschodu, natomiast środkową przestrzeń budynku (na podstawie lokalizacji okien można stwierdzić, że były to dwa wąskie pomieszczenia) zajmował browar. Sąsiadowała z nim izba piekarza (drugie wnętrze od południowego wschodu), a kraniec domu głównego mieścił piekarnię. Wszystkie pomieszczenia parteru były

⁵⁶ „[...] vor das bakhus zcu welbin [...]”; GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

⁵⁷ Na ten temat zob. S. JÓZWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie zamki*, s. 267–279.

⁵⁸ Joachim ZDRENKA, *Inwentarz zamku bytowskiego z 1538 roku*, Studia Zachodnie, t. 4: 1999, s. 38–43.

⁵⁹ Tam też umiejscowił ją C. Steinbrecht, por. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 46, jednak w świetle lustracji z 1637 r. zajmowała ona większą przestrzeń, niż chciał tego ten badacz.

⁶⁰ Wizytacje domen, s. 94.

⁶¹ Cramer, Beilagen, s. 18.

sklepione, co świadczy o tym, że spełniono zalecenie komisji z 1560/1561 r. dotyczące ich odbudowy⁶².

Kolejnym ważnym obiektem gospodarczym była kuchnia⁶³. W zamkach krzyżackich, nie tylko komturskich, kuchnie były z reguły lokalizowane w pomieszczeniach znajdujących się na kondygnacjach parterowych któregoś ze skrzydeł głównego członu zamku⁶⁴. Zdarzało się jednak, że umieszczano je także poza głównymi skrzydłami – w niższych budynkach opartych o mur obwodowy⁶⁵. Kuchnia wzniesiona po połowie lat dziewięćdziesiątych XIV w. zamku bytowskiego jest wzmiankowana dopiero od 1419 r.⁶⁶ Także w inwentarzu zamku bytowskiego z 1538 r. wymieniono kuchnię zamkową (nie ma tam jednak mowy o piekarni)⁶⁷. Na podstawie obu tych przekazów nie da się jednak określić jej umiejscowienia. Kuchnia pojawia się również w późniejszych opisach. Jak wskazano wyżej, w wizytacji z lat 1560–1561 została wymieniona zaraz za piekarnią i browarem⁶⁸. W inwentarzu z 1606 r. ponownie wzmiankowano kuchnię obok piekarni⁶⁹. Najwięcej informacji na temat tego obiektu przynosi opis z lustracji z 1637 r. Kuchnia mieściła się wówczas przy północno-zachodnim końcu budynku „domu środkowego”, wzniesionego w drugiej połowie XVI w. przy murze południowo-zachodnim⁷⁰. Jak wynika z planów z 1658 r. (il. 2: D–E), ta część tej zabudowy była węższa i ewidentnie niejedno-

⁶² Wizytacje domen, s. 180.

⁶³ Steinbrecht umieszczał krzyżacką kuchnię w dwóch środkowych pomieszczeniach parterowych skrzydła zachodniego, por. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 46. Nie znał on jednak zarówno wizytacji z lat 1560–1561, jak i lustracji z 1637 r.

⁶⁴ Na ten temat zob. S. JÓŹWIAK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie zamki*, s. 267–279. Zob. również: Dominika SZCZUPAK, *Kuchnie w przestrzeni wybranych zamków krzyżackich z obszaru ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, *Rocznik Grudziądzki*, t. 29: 2021, s. 39–54.

⁶⁵ Było tak np. w Grudziądzu, Starogrodzie czy Świeciu. W Sztumie kuchnia mieściła się w odrębnym od domu głównego, dużym budynku gospodarczym, zob. Bogusz WASIK, *Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku*, [in:] *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń–Grudziądz 2012, s. 68; idem, *Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2018, nr 2, s. 225; idem, *Zamek w Sztumie*, s. 231; idem, *Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych*, [in:] *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, t. 2, red. Marcin WIEWIÓRA, Toruń 2020, s. 60–61.

⁶⁶ *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. Walther ZIESEMER, Danzig 1921, s. 679–680.

⁶⁷ J. ZDRENKA, op.cit., s. 38–39.

⁶⁸ Wizytacje domen, s. 94, 180.

⁶⁹ Cramer, Beilagen, s. 18.

⁷⁰ Inwentarze, s. 5.

rodna z zasadniczą, nowożytną partią budynku, co potwierdziły też odkrywki z lat 1992–1993⁷¹. Jednocześnie, jak zaznaczono w lustracji z 1637 r., kuchnia znajdowała się w niedalekim sąsiedztwie piekarni. Co do chronologii, lustratorzy zaznaczyli, że kuchnia była „stara od krzyżaków zmurowana”. Miała sklepienia, murowany komin oraz stare palenisko. Było tam też wydzielone pomieszczenie spiżarni⁷². Układ dwóch takich wewnątrz zaznaczono też na planie z 1658 r. (il. 2: D). Jak ponadto wynika z tego i kolejnego planu z tego roku, budynek kuchni był też raczej dłuższy, niż rekonstruował go Antoni J. Pawłowski⁷³, utrzymujący, że sięgał do wysokości narożnika „domu głównego” (il. 1: 5). Lokalizacja tego pomieszczenia umożliwiała jednocześnie wolny dostęp do pobliskiej narożnej baszty. W 1637 r. lustrator nad kuchnią przywoływał piętro⁷⁴, które przynajmniej po części, a niewykluczone, że w całości, zbudowane było z muru pruskiego. Możliwe, że była to wtórna, nowożytna nadbudowa.

Przytaczane nowożytny opisy informują, że przy kuchni znajdowała się studnia⁷⁵. Została też ona zaznaczona na planie z 1658 r., opublikowanym przez Reinholda Cramera (il. 2: E)⁷⁶. W połowie XVI w. była ona w całkiem dobrym stanie, należało jedynie wyremontować koło, zadaszenie i inne jej drewniane elementy (m.in. kołowrót)⁷⁷. Podczas prac archeologicznych z lat 1992–1993 studnię rzeczywiście odkryto przy wschodnim narożniku kuchni⁷⁸ (il. 1: 4). Informacja o niej pojawia się już w źródłach średniowiecznych. W wielokrotnie przywoływanych już rachunkach z 16 X 1399 r. znalazła się bardzo ciekawa wzmianka o budowie „muru poprzecznego pod bramą przy studni” („dy twermuer under dem thore by dem borne”)⁷⁹. Teoretycznie łatwo wskazać lokalizację dwóch obiektów wymienionych w tym źródle – studni i bramy. Problem jednak w tym, że odkryta w latach 1992–1993 studnia nie znajduje się przy bramie. Umiejscowiona jest bowiem w zachodniej części dziedzińca, natomiast brama na drugim końcu – w murze północno-wschodnim. W jaki

⁷¹ Podczas prac archeologicznych odsłonięto południowo-zachodnią ścianę kuchni, zob. K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 57; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 32; C. STREINBRECHT, op.cit., Abb. 79.

⁷² Inwentarze, s. 5. Komórka przy kuchni została odnotowana w inwentarzu z 1606 r., zob. Cramer, Beilagen, s. 18.

⁷³ Pawłowski odsłonił tylko fragmenty koron fundamentów.

⁷⁴ Inwentarze, s. 5.

⁷⁵ Ibid.; Wizytacje domen, s. 95.

⁷⁶ Cramer, Beilagen, wklejka bez paginacji.

⁷⁷ „Der brunne ist an sich gutd, alleine das ehr aufs newe mit rade und holtz, auch dack uberbauwet werde”, Wizytacje domen, s. 95.

⁷⁸ K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 79; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 32.

⁷⁹ „Dy twermuer under dem thore by dem borne”, GSTAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

sposób wytłumaczyć rozbieżności we wzajemnej lokalizacji przywołanych tu obiektów? Czyżby między 1399 a 1560 r. zmieniono umiejscowienie studni⁸⁰? Wyniki badań archeologicznych wskazują jednak, że odkryta studnia, tożsama z opisywaną w źródłach nowożytnych, ma genezę średniowieczną⁸¹. Istotne jest także jej położenie w stosunku do sąsiednich murów, co przynosi też najbardziej prawdopodobne wyjaśnienie wskazanej wyżej sprzeczności. Wedle rachunków z 1399 r. brama i studnia były bowiem związane z murem poprzecznym („twermuer”). Co istotne, w źródle jest wymienionych kilka rodzajów murów. Poza wskazanym są to: „dy rinkmuern”, „dy mittelmuren”, „dy muer under der capellin” i „dy muer vor den kellern”⁸². Podczas gdy pierwszy to bez wątplenia mur obwodowy zamku, to „mury środkowe” utożsamiać zapewne można ze ścianami działowymi oraz, ze względu na podaną łączną długość, innymi, zamykającymi od strony dziedzińca (czyli od środka zamku) dom główny. „Dy muer under der capellin” to natomiast wyszczególniona z jakichś powodów ściana pod kaplicą w „domu głównym”, a kolejna – ciągnąca się wzdłuż jego długiego boku, zamykająca od strony dziedzińca korytarz szyi wejściowej do piwnic. Interesujący nas „mur poprzeczny” pozostaje więc w obowiązującym w literaturze przedmiotu układzie średniowiecznego zamku bez wyraźnego przyporządkowania. Tymczasem „mur poprzeczny” („twer mauern”) pojawia się w opisie wizytacji z 1560 r. Związany był on z „domem letnim”, stojącym przed „domem głównym”⁸³ (il. 1: 6). Co więcej, komisja z lat 1560–1561 przywołała zespół obiektów znajdujących się między budynkiem bramnym a „domem głównym”, opartych o „mur poprzeczny”⁸⁴. Jego fundament został odsłonięty w latach 1992–1993 na odcinku mniej więcej do połowy szerokości dziedzińca (il. 1: 2). Ciągnął się na przedłużeniu południowo-wschodniego boku kuchni, równoległe do domu głównego. Jego kontynuacja w kierunku północno-zachodnim nie jest znana, ale prawdopodobnie przecinał cały obecny dziedzińiec, na co wskazuje przytoczony opis komisji z lat 1560–1561. Antoni J. Pawłowski powiązał ten mur z datowanym na 1540 r. „domem letnim”⁸⁵. Badania archeologiczne nie dostarczyły jednak jasnych przesłanek, umożliwiających datowanie tego obiektu. Został on odsłonięty jedynie powierzchniowo i nie

⁸⁰ W przestrzeni dziedzińca bliżej bramy umieścił ją na swoim planie C. Steinbrecht, który znał rachunki z 1399 r., ale nie znał lustracji z 1637 r., zob. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 46.

⁸¹ K. KAJKOWSKI, P. SZCZEPANIK, op.cit., s. 307.

⁸² GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

⁸³ Wizytacje domen, s. 95.

⁸⁴ W wizytacji z 1561 r. nazwany „środkowym”, ale ze względu na wymienioną zabudowę nie może być wątpliwości, że jest to ten sam, który w 1560 r. określono „poprzecznym”: „gebewe zwuschen den langen und thorhauffe, auch di mittelmauer, zusampt dem sommerhauffe daran gebawt”, Wizytacje domen, s. 95, 180.

⁸⁵ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 45. Na temat tego obiektu zob. dalej.

zbadano nawarstwień, stanowiących kontekst posadowienia fundamentu⁸⁶. Natomiast sama, standardowa, technika budowy kamiennego fundamentu nie stanowi podstaw do datowania. W pierwszej kolejności zwrócić należy jednak uwagę na kontekst układu muru i studni. Jest ona w ponad połowie wciągnięta w grubość muru. Pozwala to odrzucić jej ewentualną wtórność. Byłoby niezrozumiałe, gdyby budowniczowie, mając do dyspozycji miejsce obok, wybrali lokalizację wymagającą mozolnego przekuwania się przez masywny mur. Osłabiłoby to zresztą konstrukcję, a jak wiadomo z przywoływanych źródeł nowożytnych, oba obiekty funkcjonowały jednocześnie. Studnię należy więc uznać za jednoczasową (ewentualnie starszą) w stosunku do muru. Co najistotniejsze jednak, zwraca uwagę znaczna jego grubość, wynosząca bez odsadzki 2,4 m, a w fundamencie – 2,86 m⁸⁷. Wymiar odpowiada grubości obwodowego muru zamku i przewyższa stanowczo potrzeby wtórnego, nowożytnego przegrodzenia dziedzińca. Wydaje się więc uzasadnione wnioskowanie, że odkryty mur, tożsamy z „murem poprzecznym”, wymienionym w wizytacjach z lat 1560–1561, ma najpewniej genezę średniowieczną i jest tożsamy z „twermuur” wzmiankowanym w 1399 r. W dotychczasowych odkrywkach archeologicznych zauważono ponadto, że przedłużenie „muru poprzecznego”, stanowiącego południowo-wschodnią ścianę kuchni, jest posadowione ok. 2 m głębiej od prostopadłej ściany tego budynku. „Mur poprzeczny” jest też od niej wyraźnie grubszy, gdyż ściana kuchni ma raptem 0,75 m. Wskazuje to na „podrzędność” północno-wschodniej ściany kuchni. „Mur poprzeczny” posadowiono natomiast w tym rejonie ok. 1,2 m płycej od kurtyny obwodowej zamku⁸⁸.

Powyższe spostrzeżenia pozwalają wyjaśnić pozorne sprzeczności wynikające z wzajemnego położenia studni i bramy, ale zmieniają też diametralnie dotychczasową wizję układu przestrzennego zamku w średniowieczu. Wynika z nich bowiem, że zamek w Bytowie był przedzielony murem poprzecznym na dwie części (il. 1). Mniejsza, północno-zachodnia, obejmowałaby węższe podwórze z „domem głównym” i kuchnią, natomiast południowo-wschodnia stanowiłaby większy dziedziniec, gdzie byłaby zlokalizowana pozostała zabudowa

⁸⁶ K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 59.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., s. 52, 57. Jednocześnie stwierdzono, że mur poprzeczny na wysokości kuchni jest nieco węższy (ma ok. 2 m) niż w dalszym odcinku. Antoni J. Pawłowski uznał, że został on dostawiony do muru obwodowego przez wkucie. Biorąc jednak pod uwagę technikę budowy muru (z nieobrobionych kamieni), przy której nie zawsze łatwo ocenić charakter przewiązania, możliwe jest, że to błąd w interpretacji, wynikający z przyjęcia *a priori*, iż jest to ściana budynku z XVI w. Brak dokładnej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej węzła architektonicznego nie pozwala tego zweryfikować. Nie można przy tym wykluczyć przemurowań ściany, dokonanych w związku z budową „domu środkowego” (kancelarii) w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w.

gospodarcza. W murze tym musiało się znajdować przejście, umożliwiające komunikację między obiema częściami. Byłaby to więc owa brama w „murze poprzecznym”, przy studni, wzmiankowana w 1399 r. Interesująca jest informacja zawarta w tych samych rachunkach krzyżackich z końca XIV w. o dwóch obiektach bramnych („2 thorhuser”)⁸⁹. Czyżby jednym z nich był ten w „murze poprzecznym”? Należy tu też wskazać na kolejność opisu w wizytacji z 1560 r., który postępował tak, że po wymienieniu kuchni i studni, przywołano „dom letni”, który można lokalizować przy „murze poprzecznym” na północny wschód od kuchni⁹⁰, po czym dopiero zwrócono się ku stajni, która bezpośrednio sąsiadowała z kuchnią (przy murze południowo-zachodnim zamku). Aby więc do niej dojść, należało przejść na drugą stronę „muru poprzecznego”, mijając go właśnie w rejonie między kuchnią i studnią a „domem letnim”⁹¹. Byłoby to więc pośrednie potwierdzenie obecności bramy w tym miejscu (il. 1: 3). Co do lokalizacji studni w linii muru, znane są przykłady z zamków krzyżackich umiejscawiania ich w niszach „wtopionych” w ścianę, np. w Człuchowie czy w Ostródzie⁹². Sam „mur poprzeczny”, biorąc pod uwagę jego okazałą grubość, musiał mieć wysokość bliską muru obwodowego⁹³. Istotną wskazówką jest położenie dolnego wykusza w południowo-zachodnim murze obwodowym (il. 2: C). Jego umiejscowienie przy styku „muru poprzecznego” z obwodowym wskazuje bowiem, że ten ostatni był najpewniej dostępny właśnie z ganka „muru poprzecznego”. Conrad Steinbrecht uznał oba wykusze w tym murze za wtórne, gdyż nie oparto ich, jak w przypadku „domu głównego”, na kamiennych kroksztynach, ale na profilowanych ceglach⁹⁴. Różnica ta może jednak wynikać ze znacznie mniejszej skali wykuszy w murze obronnym. Wykusze dostępne z ganków obronnych (widoczne na rysunkach z 1658 r.), jak

⁸⁹ GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

⁹⁰ Na jego temat zobacz w dalszej części artykułu.

⁹¹ Wizytacje domen, s. 94–95.

⁹² Michał STARSKI, *Archeologia o Zamku Wysokim w Człuchowie*, [in:] *Wokół człuchowskiego wzgórza zamkowego od XIV do XX w. Architektura – administracja – polityka. Materiały z konferencji w dniu 22 stycznia 2016 r.*, red. Krzysztofa MONIKOWSKA, Człuchów 2016, il. 2, 4; Jerzy GULA, *Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie*, *Wiadomości Archeologiczne*, R. 39: 1975, z. 3, s. 378. Przeprowadzonym niedawno szczegółowym badaniem studni zamkowej w Człuchowie poświęcony był referat Marka Truszkowskiego i Michała Starskiego, wygłoszony 25 listopada 2022 r. w ramach VI Pomorskiej Sesji Sprawozdawczej za rok 2021–2022.

⁹³ Brak śladów na południowo-zachodniej kurtynie obwodowej nie może być argumentem, gdyż nie ma tam też widocznych przemurowań po rozebranych ścianach kuchni i jej sklepieniach, co do których istnienia nie ma wątpliwości. Zatarcie śladów jest najpewniej efektem intensywnych prac konserwatorskich i restauratorskich prowadzonych na zamku w XX w.

⁹⁴ Oryginalne cegły się nie zachowały, gdyż zostały zastąpione nowymi podczas prac konserwatorskich.

np. ten zlokalizowany między basztą zachodnią a „domem głównym”, były raczej elementem pierwotnego założenia (il. 2: B–C). Wątpliwe, by wykuwano je wtórnie w XVI w. Za pierwotną genezę wykuszy przemawia dostosowanie przebiegu fryzu w murze południowo-wschodnim, nad niższym z nich, do układu łęku jego wejścia.

W kontekście omawianej części zamku należy poświęcić nieco uwagi wymienionemu w wizytacjach z lat 1560–1561 „domowi letniemu”. Jak wskazano, należy go lokalizować przy „murze poprzecznym”, na północny wschód od kuchni (il. 1: 6). Ze wspomnianych przekazów wynika, że stał on w bliskim sąsiedztwie „domu głównego”, tak iż przestrzeń między nimi była niewielka. W pierwszym ze źródeł wizytujący zamek informowali, że obiekt przed „długim domem” (czyli średniowiecznym „domem głównym”), który w czasie ostatniej wizyty księcia w Bytowie (pytanie: kiedy?) został przebudowany w „letni dom”, wraz z „poprzecznym murem przed długim domem” („sampt der twer mauren vor dem langen hause”), z powodu nieużyteczności oraz niedogodności lokalizacji, powinny zostać zburzone, a pozyskane materiały budowlane należałoby wykorzystać do wzniesienia innych zamkowych konstrukcji⁹⁵. Do tej samej kwestii odniesiono się parę miesięcy później. Tym razem wizytatorzy stwierdzili, że obiekty znajdujące się „między długim i bramnym domem, także pośredni/środkowy mur” wraz ze zlokalizowanymi tam „domem letnim” i stajnią powinny zostać do gruntu wyburzone, aby uzyskać przestrzeń przed średniowiecznym „domem głównym” i obszerniejszy dziedziniec. W zamian naprzeciw „długiego domu”, czyli przy południowym murze zamkowym, należało wnieść drugi „długi dom”, a w nim na kondygnacji parterowej ulokować stajnie, na piętrze – strychy zbożowe, a na drugim piętrze – „gemecher”, czyli „obiekty” (mieszkalne?)⁹⁶. Postulaty te wkrótce, podczas renesansowej prze-

⁹⁵ „Das gebaw fur dem langen hause, so zu der zeit als F.G. negst zu Buthow gewesen, zu einem samer hause erbawet, sampt der twer mauren, vor dem langen hause, weil die zwo gebewe alda gar undienstlich, und dem langen hause seer nachgelegen, auch den stock des hauses seer beklommen machen, ist in der besichtigung vor guds angesehen, das der sommer hauß abgebrochen und zu andern notdwindigen gebewen gebraucht, die twer maur aber weil dieselbe in sich vorlecket und vortorben, in den grundt abgebrochen und also der platz zum hause grosser werde”; Wizytacje domen, s. 95

⁹⁶ „Die vorordente hielten eß dafur, daß daß gebewe zwuschen den langen und thorhauffe, auch die mittelmauer, zusampt dem sommerhauffe daran gebawet, der marstall, diß aller gar und gantz in den grundt abgebrochen, und daß torheuffelein alleine gebeßert stehende bliebe. Und widerumb kegen dem langenhause uber, da bereit der mehrenteil an den fundamenten und mauren vorhanden, noch ein langhauß auffgebawet: unden stelle gemacht, im mittel korn böne zu gerichtet und oben gemecher erbawet wurden. So were der platz zum hauffe so viel raumen, auch daß hauß ansehnlicher und mit zimlichen gebewen der notdurfft nach vorsehen”, ibid., s. 180.

budowy zamku, zrealizowano, na co wskazują późniejsze informacje zawarte w źródłach narracyjnych.

Czy wspomniany w wizytacjach z lat 1560–1561 „letni dom” miałby jeszcze metrykę krzyżacką czy już XVI-wieczną? Obiekt ten w swoim opracowaniu przywołali Gerhard Bronisch, Walter Ohle i Hans Teichmüller. Stwierdzili oni, że ok. 1540 r. książę Barnim „przed zamkiem krzyżackim” (pytanie: gdzie?) nakazał wznieść „letni dom”, który według sugestii wizytatorów z 1560 r. miał zostać zburzony i od nowa wzniesiony przy południowym murze zamkowym⁹⁷. Niestety, autorzy nie przywołali źródeł, na podstawie których sformułowali swoje tezy. Można się jedynie domyślać, że w drugim przypadku powołali się najprawdopodobniej na analizowane powyżej wizytacje, dokonując jednak ich nadinterpretacji. Wszak w treści tych źródeł nie ma mowy o tym, by „letni dom” po zburzeniu miał być ponownie wznoszony przy południowym murze zamkowym. Informacji z „około 1540 r.” nie opatrzyli natomiast żadnym przypisem, nic więc nie da się powiedzieć na temat jej wiarygodności. Tymczasem byłoby rzeczą doprawdy dziwną, by obiekt wzniesiony na polecenie księcia około 1540 r. po 20 latach wymagał zburzenia. Czy przypadkiem „letni dom”, wzmiankowany po raz ostatni w wizytacjach z lat 1560–1561, zlokalizowany przy murze poprzecznym, w obrębie mniejszego, północno-zachodniego dziedzińca, nie pochodziłby jeszcze z czasów średniowiecza? Wszak w warowniach krzyżackich (nie tylko komturskich) obiekty o takiej nazwie również budowano⁹⁸. Należy jednak zauważyć, że na jego temat milczą także źródła średniowieczne. Zakres dotychczasowych badań archeologicznych nie pozwala tego zweryfikować, a samo datowanie „muru poprzecznego” na okres średniowiecza nie determinuje chronologii „domu letniego”. Niedogodne posadowienie tego budynku w stosunku do „domu głównego”, objawiające się brakiem niezbędnej przestrzeni, może przemawiać jednak za jego wtórnością. A to przyczyniło się do jego rozbiórki po 1561 r.

Na koniec omawiania tej części zamku należy również zauważyć, że w świetle wizytacji z 1560 r. jakaś zabudowa znajdowała się przy północno-wschodnim murze obwodowym, między budynkiem bramnym a „domem głównym”⁹⁹.

⁹⁷ *Kreis Bütow*, s. 145, 172.

⁹⁸ Podsumowanie dotychczasowej wiedzy na temat „letnich domów” w topografii zamków krzyżackich zostało zawarte w: Sławomir JÓŹWIAK, Janusz TRUPINDA, *Die Benennung und Bestimmung der Räume im südlichen Repräsentativteil des Geschosses des zweiten „Hochmeisterpalastes“ auf der Marienburg im Mittelalter im Lichte der Schriftquellen*, *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, vol. 26: 2021, s. 332–333, DOI: <https://doi.org/10.12775/OM.2021.012>.

⁹⁹ Możliwość istnienia w średniowieczu jakiejś murowanej zabudowy skrzydła północnego zamku bytowskiego (naturalnie poza obiektami bramnymi) odrzucali wszyscy dotychczasowi badacze, por. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 40–42, 44–47; Ch. HERRMANN, op.cit., s. 160–162.

W przestrzeni tej lokalizować można będący już wówczas w złym stanie obiekt, wymieniony między bramą a „ogrzewaną salą”¹⁰⁰ (il. 1: 7). Lakoniczna wzmianka nie informuje jednak o jego funkcji i skali ani nie pozwala przesądzić chronologii (nowożytnej czy może jeszcze średniowiecznej?). Później obiekt ten nie był już przywoływany. Być może był to jakiś mniejszy budynek gospodarczy lub pomocniczy.

Południowo-wschodnia część przedzielonego „murem poprzecznym” zamku bytowskiego pełniła w znacznym stopniu funkcje gospodarcze (il. 1). Tego rodzaju obiekty były już wymieniane w źródłach średniowiecznych. W rachunkach z października 1399 r. dwukrotnie wzmiankowano wznoszoną wówczas w przestrzeni zamku „wozownię” („wogindrossil”)¹⁰¹. W którym konkretnie miejscu byłaby ona zlokalizowana¹⁰²? O takim obiekcie gospodarczym w ogóle nie ma mowy w wizytacjach z lat 1560–1561, ale nie musi to oznaczać, że taki wówczas nie istniał. Albo zmianie uległa jego funkcja, albo też ewentualnie nie wymagał on żadnych napraw, a wizytatorów interesowały wyłącznie zabudowania zamkowe zakwalifikowane do wyburzenia lub do remontu¹⁰³. Po renesansowej przebudowie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. wzniesiono nowy dom zamkowy przy południowo-wschodnim murze obwodowym, w którym wozownia zajmowała północno-wschodnią połowę jego przyziemia (il. 2: D–E). Tam wymieniono ją w 1606 r.¹⁰⁴ Podobnie umiejscawia ją opis lustracyjny z 1637 r., przy czym jego autor zauważył, że wcześniej była to zbrojownia („cekaus”), obecnie zaś jest to wozownia¹⁰⁵. Ciekawe, czy to tu właśnie był umiejscowiony obiekt wzmiankowany w rachunkach z października 1399 r.? Choć wymieniana w pierwszej połowie XVII w. wozownia, będąca częścią renesansowego domu zamkowego, była ewidentnie wraz z nim zbudowana, to z opisów wizytacyjnych z lat 1560 i 1561 wynika, że w północno-wschodniej części południowo-wschodniego boku zamku, przy murze obwodowym (czyli symetrycznie do średniowiecznego „domu głównego”) stał już wcześniej duży budynek gospodarczy. Pełnił on w tym czasie funkcję stajenną („marstal”) i był już w złym stanie, co może wskazywać na jego starszą,

¹⁰⁰ „Das gantze gebew zwisschen dem döre und der alten dörnße ist gar bawfellig und nichts nutze, muß aber auf erbawet werden”, *Wizytacje domen*, s. 94.

¹⁰¹ GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, *op.cit.*, Quellen, nr 28, s. 795.

¹⁰² Conrad Steinbrecht doszukiwał się jej przy murze południowo-wschodnim, natomiast A. J. Pawłowski przy północno-wschodnim – między bramą a „domem głównym”. Jednak ku takiej lokalizacji wozowni brak jakichkolwiek przesłanek, zob. C. STEINBRECHT, *op.cit.*, s. 42; A. J. PAWŁOWSKI, *op.cit.*, s. 34.

¹⁰³ *Wizytacje domen*, s. 92–95, 178–181.

¹⁰⁴ Cramer, *Beilagen*, s. 17; C. STEINBRECHT, *op.cit.*, s. 41, 46.

¹⁰⁵ *Inwentarze*, s. 3.

może już średniowieczną metrykę (il. 1). Postulowano wówczas jego zburzenie i wykorzystanie fundamentów do budowy nowego domu przy południowo-wschodniej kurtynie zamku¹⁰⁶. Był to więc obiekt murowany, a położona w tej samej przestrzeni renesansowa wozownia stanowiła jego kontynuację. Jednocześnie podczas rozbudowy zaaranżowano nową „stajnię” („marstal”) w południowo-zachodniej połowie nowego domu renesansowego¹⁰⁷. Wracając jednak do kwestii pierwotnego budynku, instrukcje wizytatorów z lat 1560–1561, zalecające wykorzystanie jego fundamentów do budowy domu renesansowego, wskazują nadto (o ile się do tego zalecenia dostosowano), że starszy budynek gospodarczy miał szerokość równą nowożytnemu, czyli był dość duży (il. 1: 8). Nie zajmował jednak całej długości kurtyny, gdyż w rejonie południowego narożnika obwodu była jeszcze buda wartowników¹⁰⁸.

Wskazany wyżej budynek gospodarczy mógł być więc średniowieczną wozownią, ewentualnie także stajnią. Jeżeli jednak w XVI i pierwszej połowie XVII w. można mówić o kontynuacji starszych funkcji, to stajnie znajdowały się też w innym miejscu. Z reguły były one w krzyżackich warowniach lokalizowane na przedzamczach, przy zewnętrznych murach obronnych¹⁰⁹. W Bytowie, z racji specyficznego układu przestrzennego zamku, były wolne przestrzenie przy murze obwodowym, gdzie takie obiekty można było umiejscowić, jednak ze źródeł średniowiecznych nic nie da się na ten temat wyczytać. Tymczasem w opisie z 1560 r. przywołano stajnię sąsiadującą bezpośrednio z kuchnią, była więc ona zlokalizowana przy południowo-zachodnim murze kurtynowym – w jego środkowym odcinku (il. 1: 10). Była już ona wówczas w złym stanie, co może świadczyć o jej starszej chronologii¹¹⁰. W inwentarzu z 1606 r., wymieniającym pomieszczenia stojące w tym miejscu „nowego domu” środkowego (il. 2: D–E), nie ma mowy o stajni, jednak w 1637 r. jego parter pełnił tę funkcję¹¹¹. Niestety, nie można zweryfikować, czy wzmiankowane w tym miejscu stajnie miały genezę średniowieczną, choć nie można tego wykluczyć.

Zamek bytowski miał cztery narożne baszty (il. 1–2), które wyliczają już rachunki z 1399 r.¹¹² Trzy okrągłe zachowały się do dziś, natomiast czwarta – kwadratowa – została wysadzona w powietrze przez Szwedów w 1656 r. (il. 2: A–B) i odbudowana w latach trzydziestych XX w.¹¹³ Była ona połączona z „domem

¹⁰⁶ Wizytacje domen, s. 94, 180.

¹⁰⁷ Cramer, Beilagen, s. 17. Między 1606 a 1637 r. zastąpiono ją pomieszczeniami czeladzi, zob. Inwentarze, s. 3.

¹⁰⁸ Wizytacje domen, s. 94.

¹⁰⁹ Na ten temat zob. S. JÓZWIĄK, J. TRUPINDA, *Krzyżackie zamki*, s. 227–233.

¹¹⁰ „Der pferdestal negst der kuchenne ist auch durch auß bawfellig”, Wizytacje domen, s. 95.

¹¹¹ Inwentarze, s. 4.

¹¹² GStAPK, OBA, nr 588; J. SARNOWSKY, op.cit., Quellen, nr 28, s. 795.

¹¹³ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 56, 66.

głównym” i pełniła zapewne po części funkcję mieszkalną¹¹⁴. W 1637 r. jej pomieszczenie na pierwszym piętrze zaopatrzone było w komin i ustęp toaletowy¹¹⁵. Antoni J. Pawłowski błędnie uznał, że baszta ta miała, poza sklepioną piwnicą, stropy¹¹⁶. Pierwotnie sklepiony był też przynajmniej jej parter i pierwsze piętro. Jak wynika z wizytacji z 1560 r., sklepienia te były już częściowo zawalone i sugerowano ich odbudowę albo zastąpienie stropami¹¹⁷. Sklepienie na piętrze wymieniono ponownie w inwentarzu z 1606 r.¹¹⁸ W lustracji z 1637 r., odnosząc się do parteru, zaznaczono, że jest to „sklepek bez sklepienia”¹¹⁹. Pozostałe trzy baszty były cylindryczne (wschodnia i południowa na ośmiobocznych cokołach) i kilkukondygnacyjne, co przemawia za wyjątkowym nowatorstwem architektonicznym zamku bytowskiego w momencie jego budowy¹²⁰. Były one całkowicie wysunięte przed obwód murów i zaopatrzone na poszczególnych poziomach w radialnie rozlokowane i umieszczone w specjalnych wnękach strzelnice, przystosowane do stosowania broni palnej. Umożliwiało to skuteczną obronę flankową i ograniczało obecność martwych pól ostrzału (il. 1). Można w tym miejscu nadmienić, że także strzelnicom na gankach murów obronnych nadano rozglifione do wnętrza ościeża, umożliwiające szerszy ostrzał przedpola. Wszystkie cylindryczne baszty zaopatrzone były w sklepioną piwnicę i piętra z drewnianymi stropami. Baszty zachodnia i południowa miały pięć takich pięter, natomiast wschodnia (zwrócona ku płaskiemu, łatwiej dostępnemu przedpolu) miała ich sześć. Na dolnych piętrach (nad piwnicą) baszty były otwarte od strony dziedzińca, co umożliwiało wietrzenie dymów z broni prochowej. W przypadku baszty zachodniej były to dwie, a dwóch pozostałych – trzy otwarte kondygnacje. Nadto zachodnia mieściła w piwnicy więzienie (pytanie: czy od początku?), co potwierdzają opisy wizytatorów z lat 1560–1561¹²¹. Wyżej, na styku z kurtyną południowo-zachodnią, była też ona zaopatrzona w wykusz¹²² (il. 2: C). Conrad Steinbrecht uznał go za wtórny. Był on jednak wsparty, tak jak wykusze w domu głównym, na kamiennych krosztynach. Wydaje się więc, że mogła to być konstrukcja pierwotna. Wszystkie

¹¹⁴ Tę funkcję widział już C. Steinbrecht, zob. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 48.

¹¹⁵ Inwentarze, s. 6.

¹¹⁶ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 33.

¹¹⁷ Wizytacje domen, s. 94.

¹¹⁸ Cramer, Beilagen, s. 18.

¹¹⁹ Inwentarze, s. 5.

¹²⁰ Na ten temat zob. Janusz BOGDANOWSKI, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 2002, s. 78.

¹²¹ Inwentarze, s. 93, 180.

¹²² Antoni J. Pawłowski mylnie nazwał go machikułą, zob. A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 34.

cztery baszty były skomunikowane z gankami obronnymi murów, co także potwierdza opis lustracyjny z 1637 r.¹²³

Poza omówionymi basztami, w osi kurtyny północno-wschodniej wzniesiono wieżowy budynek bramny, wciągnięty niemal całkowicie w obręb dziedzińca (il. 1: 11). Jego ściany, wtopione w późniejszą zabudowę, sięgają poziomu ganków murów obronnych, z którymi wewnątrz tego obiektu było skomunikowane. Była to najpewniej najwyższa kondygnacja budynku, gdyż jak wynika z rysunków z 1658 r.¹²⁴, był on tylko minimalnie wyższy od muru obronnego (il. 2: A). Pierwszy, konkretniejszy opis budynku bramnego pochodzi z lustracji z 1637 r. Jak z niego wynika, komunikację na górę zapewniały schody w grubości muru. Nad przelotem bramnym mieściła się izdebka z piecem i kominem, na drugim piętrze – komnata z kominem, a na trzecim – komnata pusta. Z ostatniej były wyjścia na kryte dachówkami ganki obronne murów. Wszystkie te wnętrza miały po jednym oknie¹²⁵. W literaturze przyjmuje się, że w XVI w. nadbudowano średniowieczne przedbramie, wydłużając budynek bramny w przedpolu i wieńcząc renesansowym szczytem¹²⁶ (il. 2: A, D–E). Jak wynika z lustracji z 1637 r., wrota bramy, czyli pierwotnego przedbramia, zaopatrzone były w furtę, a całość dodatkowo zamykała drewniana brona z okutymi końcami. Rysunek z 1658 r. wskazuje na to, że brama miała ostrołuczny otwór¹²⁷ (il. 2: A). Wiódł do niej przerzucony nad fosą most zwodzony na łańcuchach¹²⁸. Zgodnie z rysunkami z 1658 r. sucha fosa osłaniała wówczas zamek jedynie od północnego wschodu (il. 1, 2: D–E)¹²⁹, jednak na podstawie odwiertów, wykonanych w 1971 r., można stwierdzić, że pierwotnie ciągnęła się też wzdłuż muru południowo-wschodniego. Jej brzeg uchwycono ok. 13–14 m od kurtyny¹³⁰.

¹²³ Wizytacje domen, s. 94; Inwentarze, s. 3, 7–8; C. STEINBRECHT, op.cit., s. 48–49; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 33–36. Dodać tu jeszcze można, że górne kondygnacje baszty zachodniej mieściły pomieszczenia mieszkalne, na co wskazuje inwentarz z 1606 r. (Cramer, Beilagen, s. 17), ale funkcję tę C. Steinbrecht uznał za wtórną. Co ciekawe, jak wynika z treści wizytacji z 1560 r., baszty wschodnia i południowa były już wówczas w złym stanie – pozbawione dachu (Wizytacje domen, s. 94). Ponownie zakryto je więc stożkowymi dachami podczas renesansowej przebudowy.

¹²⁴ C. STEINBRECHT, op.cit., Abb. 80, 83.

¹²⁵ Inwentarze, s. 7.

¹²⁶ C. STEINBRECHT, op.cit., s. 44; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 45, 47.

¹²⁷ Na rysunku są też widoczne pionowe bruzdy związane z mechanizmem mostu zwodzonego. Biorąc jednak pod uwagę interpretację, że jest to XVI-wieczne poszerzenie budynku, mogą one pochodzić z tego czasu.

¹²⁸ Inwentarze, s. 3.

¹²⁹ Cramer, Beilagen, wklejka bez paginacji; H. LEMCKE, op.cit., Fig. 17; C. STEINBRECHT, op.cit., Abb. 79.

¹³⁰ K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 41, rys. 12.

Zasypano ją w związku z budową nowożytnych wałów (il. 1). Oślaniała więc pierwotnie zamek z dwóch najłatwiej dostępnych stron.

Na koniec należy poświęcić nieco uwagi trzem budzącym kontrowersje domniemanym zewnętrznym elementom zamku. W pierwszej kolejności, w kontekście zabudowy bramnej, A. J. Pawłowski wskazywał, że po zewnętrznej stronie fosy znajdowało się jeszcze drugie przedbramie. Miało być ono po bokach ograniczone murami i od zewnątrz zamknięte murowanym budynkiem bramnym, z izbami po bokach¹³¹. Propozycję tę należy jednak uznać za nadinterpretację. Brakuje bowiem jakichkolwiek przesłanek do rekonstrukcji takiego przedbramia. Badacz ten rzeczywiście odsłonił 6 m od bramy kamienny fundament muru, który uznał za południowo-wschodni mur owej szyi¹³². Biorąc jednak pod uwagę lokalizację, relikw ten nie znajdował się na zewnętrznym brzegu fosy, która, jak wynika z rysunków z 1658 r., miała przynajmniej ok. 10 m szerokości, ale centralnie w jej ciągu. Ponadto posadowiono go na zasypisku fosy. Ta natomiast, jak wynika z przytaczanych tu źródeł, od tej strony w pełnej postaci istniała jeszcze w XVII w. Wyklucza to więc całkowicie możliwość średniowiecznej czy nowożytnej chronologii odkrytego fundamentu. Jego posadowienie oraz lokalizacja wskazują natomiast na to, że był to fundament muru sądu i więzienia z drugiej połowy XIX w.¹³³

Kolejnym kontrowersyjnym elementem zamku jest domniemany wieżowy „danzker”. Relikt muru po południowo-zachodniej stronie zamku (ok. 10 m od muru obwodowego) odnotował już H. Lemcke i zinterpretował go jako pozostałość wieży gdańska.¹³⁴ Mur ów odsłonił następnie A. J. Pawłowski (il. 1: 16). Zdaniem tego badacza wieża dostępna była z murów obronnych przez drewniany ganek wsparty na słupach. Problem w tym, że odsłonięty fundament owej „wieży” miał raptem 2,5 m szerokości i aż 7,25 m długości¹³⁵. Byłby to więc raczej filar, a nie wieża. Brak dokumentacji rysunkowej i fotograficznej z badań utrudnia weryfikację charakteru tego odkrycia. Późniejsze próby odnalezienia ewentualnych dalszych filarów i wieży w dół skarpy zakończyły się niepowodzeniem¹³⁶. Brak rezultatów w poszukiwaniach ewentualnej kon-

¹³¹ A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 39.

¹³² K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 41, rys. 78.

¹³³ Budynek sądu i mur wzniesiono w związku z umieszczeniem w zamku po połowie XIX w. więzienia, zob. A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 63. Ogrodzenie na przedłużeniu południowo-wschodniego boku bramy zaznaczone jest chociażby na planie opublikowanym przez C. Steinbrechta i widoczne na dostępnych zdjęciach z epoki, zob. C. STEINBRECHT, op.cit., s. 42; *Bytów/Bytów, zamek krzyżacki i budynek sądów. Zdjęcie z lat 1920–1930*, <https://www.mojbytow.pl/dekady/lata-do-1945-roku/#bwg2/668> [dostęp z 24 I 2023 r.].

¹³⁴ Ponadto bezpodstawnie zaznaczył w tym miejscu na planie okrągłą wieżę, zob. H. LEMCKE, op.cit., s. 166, 169–170.

¹³⁵ K. KAJKOWSKI, A. KUCZKOWSKI, op.cit., s. 67; A. J. PAWŁOWSKI, op.cit., s. 40.

¹³⁶ K. KAJKOWSKI, op.cit., s. 71–72.

strukcji schodzącej w dół stromego stoku jednak nie dziwi. Pomysł, by zamek w Bytowie miał gdanisko z wieżą, dostępną gankiem rozpiętym na kilku arkadach, jest efektem przeniesienia na omawiany obiekt kalki stereotypowego (w rzeczywistości komturskiego) zamku krzyżackiego. Całkowicie nie wzięto pod uwagę zróżnicowania formalnego, funkcjonalnego i chronologicznego architektury zamkowej w Prusach. Można zacząć od samej topografii terenu. Na zewnątrz od odkrytego reliktu muru opada stromy stok wzgórze. Ze względów statycznych średniowieczni budowniczowie unikali murowania na stromych stokach i stawiali najczęściej wieże gdanisk na ich krawędzi, jak np. w Grudziądzu¹³⁷, natomiast arkadowe ganki wznosili na w miarę równym terenie, jak w Toruniu czy w Kwidzynie¹³⁸. Budowa arkad wymagałaby zresztą obecności solidnego oporu łuku w murze obwodowym zamku. Brakuje jednak śladu po takowym. Należy również podkreślić fakt, że duże, dostępne przez ganki wieże ustępowe były charakterystyczne dla wznoszonych kilka dekad wcześniej niż warownia w Bytowie siedzib komturskich, czyli obiektów o innej skali i randze. Były to zamki, w których rezydowały konwenty krzyżackie, podczas gdy warownia bytowska była mniejszym założeniem, będącym siedzibą urzędnika niższej rangi. W takich zamkach gdanisk tego typu zasadniczo nie budowano. Także w większych zamkach przeznaczonych dla urzędników krzyżackich niższego szczebla raczej ich nie realizowano, wznosząc jedynie wykusze lub niewielkie przybudówki ustępowe, jak w Działdowie, Przemarku czy Barcianach¹³⁹. Również wyniki ostatnich badań zamku w Sztumie pozwalają odrzucić wcześniejsze przypuszczenia o obecności tam dużego gdaniska¹⁴⁰. Zresztą niemal wszystkie wnętrza mieszkalno-reprezentacyjnej kondygnacji „domu głównego” zamku w Bytowie zaopatrzone były w bezpośredni dostęp do wykuszy

¹³⁷ B. WASIK, *Zabudowa zamku górnego*, s. 67–68.

¹³⁸ W przypadku zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie badania z 2022 r. dowiodły, że nawet opierająca się o pierwszy filar skarpa jest wtórnym nasypem z XIX w., zob. Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie przeprowadzonych w 2022 roku (stan. 34, AZP 25-46/42), red. Bogusz WASIK (maszynopis, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku oraz Muzeum Zamkowego w Malborku), Malbork 2022, s. 50–51.

¹³⁹ Marcel KNYŻEWSKI, *Zamek w Działdowie na tle architektury obronnej Zakonu*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2015, nr 2, s. 257; Wojciech WÓŁKOWSKI, *Zamek w Działdowie – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Warszawa 2011, s. 29; Magdalena ŻUREK, *Zamek pokrzyżacki w Przemarku. Wstępne wyniki badań*, Archaeologia Historica Polona, t. 26: 2018, s. 295–296; Jacek STRUŻYŃSKI, *Odkrycie w murze północnym skrzydła północnego przejścia do gdaniska. Sprawozdanie z prowadzonych badań i realizacji na terenie zamku w Barcianach*, Biuletyn Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, nr 4: 2006, s. 67–82, 133–141.

¹⁴⁰ Bogusz WASIK, Ewa FUDZIŃSKA, *Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku*, [in:] *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. Jacek WOŹNY, Jolanta SZAŁKOWSKA-ŁOŚ, Józef ŁOŚ, Bydgoszcz 2021, s. 357–358.

latrynowych. Tym samym lokalizację wieżowego gdaniska przy innym boku zamku niż dom główny należy uznać za bardzo mało prawdopodobną. Czym był więc odkryty relikw muru przed kurtyną południowo-zachodnią? Niewykluczone, że – jak to przyjął C. Steinbrecht – był to fragment średniowiecznego parchamu¹⁴¹. Jest to trzeci zewnętrzny element założenia, którego obecność nie jest pewna. Parchamu brakuje bowiem na planach i rysunkach z 1658 r. (zamek otoczony był wówczas palisadą) i milczą na jego temat wizytacyjno-lustracyjne opisy z XVI–XVII w. Jest jednak pewna przesłanka (poza relikwem, utożsamianym z domniemanym gdaniskiem), mogąca wskazywać, że taki mur pierwotnie istniał. Na rysunku z 1658 r., ukazującym bramę zamkową, widać dwa szczątkowe odcinki murów odchodzące na boki od jej frontowej elewacji (il. 2: A)¹⁴². Niewykluczone, że były to pozostałości muru parchamu, który uległ zniszczeniu i w nowożytności został zastąpiony palisadą. Kwestię tę mogłyby zweryfikować jedynie badania archeologiczno-architektoniczne, które umożliwiłyby odkrycie relikw muru bądź jego negatywów.

Zamek w Bytowie był obiektem wyjątkowym – nowatorską reakcją na zmieniające się realia teatru wojennego. Jego przystosowane do broni palnej baszty zapowiadały nową epokę, na co już nieraz zwracano w literaturze uwagę¹⁴³. W tym nowoczesnym dostosowaniu do zmieniających się sposobów walki można też zapewne szukać wyjaśnienia dokonanego już pierwotnie (pod koniec XIV w.) podziału murem poprzecznym wewnętrznego założenia dziedzińca zamku na dwie części. W ten sposób w warowni tworzono nową, wydzieloną przestrzeń, zapewne dla żołnierzy najemnych¹⁴⁴. Być może z racji tego, że byli oni nieprzewidywalni, oddzielenie murem części zamku z „domem głównym” miało zapewniać urzędnikom krzyżackim większe bezpieczeństwo. Zaprezentowane w artykule wyniki badań pokazują, że mimo dobrego stanu zachowania i – jak mogłoby się wydawać – rozpoznania, dokładna analiza źródeł, przede wszystkim pisanych, poszerza i weryfikuje dotychczasową wiedzę na temat zamku w Bytowie w średniowieczu.

¹⁴¹ C. STEINBRECHT, op.cit., s. 42, Abb. 78.

¹⁴² Ibid., Abb. 80.

¹⁴³ Podsumowanie dotychczasowych badań na ten temat w: J. BOGDANOWSKI, op.cit., s. 78; Jarosław WIDAWSKI, *Lądowa technika wojskowa od roku 1334 do końca XV wieku. Fortyfikacje*, [in:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. Andrzej NADOLSKI (Z Dziejów Nauki i Techniki, t. 1), Warszawa 1994, s. 325; Christof KRAUSKOPF, Peter PURTON, *From the Tower to the Bastion: Changes in Fortress Design to Accommodate Gunpowder Artillery (14th to 16th Centuries)*, Fasciculi Archaeologiae Historicae, vol. 33: 2020, s. 92. Ogólnie w sprawie roli zamków nadgranicznych, w tym także Bytowa, zob. Tomasz TORBUS, *Zamki graniczne czy tylko zamki położone na granicy? Problematyka zamków krzyżackich na Pomorzu Gdańskim (1308–1410)*, *Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*, t. 11: 2012, s. 5–19.

¹⁴⁴ Leszek KAJZER, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 160.

BIBLIOGRAFIA

- Biskup, Marian. *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967.
- Bogdanowski, Janusz. *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Bronisch, Gerhard, Walther Ohle and Hans Teichmüller, eds. *Kreis Bütow*. Stettin: Kommissionsverlag L. Saunier, 1938.
- Cramer, Reinhold. *Geschichte des Landes Lauenburg und Bütow*, vol. 1: *Die Geschichte*. Königsberg: E. J. Dalkowski, 1858.
- Cramer, Reinhold. *Geschichte des Landes Lauenburg und Bütow*, vol. 2: *Urkundenbuch*. Königsberg: E. J. Dalkowski, 1858.
- Gula, Jerzy. “Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie.” *Wiadomości Archeologiczne* 39/3 (1975): 373–383.
- Herrmann, Christofer. “Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen.” In *Die Burg im 15. Jahrhundert. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung*, edited by Hartmut Hofrichter and Joachim Zeune, 155–164. Braubach: Deutsche Burgenvereinigung, 2011.
- Joachim, Erich, ed. *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*. Königsberg: Thomas & Oppermann, 1896.
- Józwiak, Sławomir. *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2001.
- Józwiak, Sławomir. “Chronologia wznoszenia krzyżackiego murowanego zamku prokuratorowskiego w Nidzicy w świetle źródeł pisanych.” *Zapiski Historyczne* 87/3 (2022): 5–22. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2022.23>.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. “Die Benennung und Bestimmung der Räume im südlichen Repräsentativteil des Geschosses des zweiten ‘Hochmeisterpalastes’ auf der Marienburg im Mittelalter im Lichte der Schriftquellen.” *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 26 (2021): 315–340. <https://doi.org/10.12775/OM.2021.012>.
- Józwiak, Sławomir and Janusz Trupinda. *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2012.
- Kajkowski, Kamil. *Bytów w świetle archeologii. Przewodnik dla ciekawskich*. Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, 2019.
- Kajkowski, Kamil and Andrzej Kuczkowski. “Archeologia o zamku w Bytowie.” *Nasze Pomorze* 18 (2016): 31–93.
- Kajkowski, Kamil and Paweł Szczepanik. “Badania wykopaliskowe studni na dziedzińcu zamku krzyżackiego w Bytowie.” In *XIX Sesja Pomorzoznawcza. Szczecin, 21–22 listopada 2013 r.*, edited by Andrzej Janowski, Krzysztof Kowalski, Bartłomiej Rogalski and Sławomir Słowiński, 305–315. Szczecin, Stargard: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, 2015.

- Kajzer, Leszek. *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993.
- Knyżewski, Marcel. *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
- Knyżewski, Marcel. "Zamek w Działdowie na tle architektury obronnej Zakonu." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2015) issue 2: 255–267.
- Krauskopf, Christof and Peter Purton. "From the Tower to the Bastion: Changes in Fortress Design to Accommodate Gunpowder Artillery (14th to 16th Centuries)." *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 33 (2020): 89–101.
- Labuda, Gerard, ed. *Inwentarze starostwa bytowskiego i łębskiego z XVII i XVIII w.* Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.
- Lemcke, Hugo, ed. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, vol. 2/2: *Die Kreise Bütow und Lauenburg*. Stettin: Kommissionverlag von Leon Saunier, 1911.
- Neitmann, Klaus. *Der Hochmeister des Deutschen Ordens in Preußen – ein Residenzherrscher unterwegs. Untersuchungen zu den Hochmeisteritineraren im 14. und 15. Jahrhundert*. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1990.
- Olczak, Jerzy and Kazimierz Siuchniński. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, vol. 2. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989.
- Pawłowski, Antoni J. *Zamek w Bytowie. Przewodnik*. Słupsk: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej, 1994.
- Sarnowsky, Jürgen. *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1993.
- Schmid, Bernhard. "Niclaus Fellenstein budowniczy Zakonu Niemieckiego. Studium z historii architektury." In *Sprawozdania zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, edited by Artur Dobry and Janusz Trupinda, 533–537. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2020.
- Starski, Michał. "Archeologia o Zamku Wysokim w Człuchowie." In *Wokół człuchowskiego wzgórza zamkowego od XIV do XX w. Architektura – administracja – polityka. Materiały z konferencji w dniu 22 stycznia 2016 r.*, edited by Krzysztofa Monikowska, 9–29. Człuchów: Muzeum Regionalne w Człuchowie, 2016.
- Steinbrecht, Conrad. *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1920.
- Strużyński, Jacek. "Odkrycie w murze północnym skrzydła północnego przejścia do gdaniska. Sprawozdanie z prowadzonych badań i realizacji na terenie zamku w Barcianach." *Biuletyn Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków* 4 (2006): 67–82, 133–141.
- Szczupak, Dominika. "Kuchnie w przestrzeni wybranych zamków krzyżackich z obszaru ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologiczno-architektonicznych." *Rocznik Grudziądzki* 29 (2021): 39–54.
- Szultka, Zygmunt and Bogdan Wachowiak, eds. *Wizytacje domen bytowskiej i łębskiej z XVI wieku*. Warszawa, Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowe w Szczecinie, 2009.

- Torbus, Tomasz. "Zamki graniczne czy tylko zamki położone na granicy? Problematyka zamków krzyżackich na Pomorzu Gdańskim (1308–1410)." *Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego* 11 (2012): 5–19. <https://doi.org/10.11588/diglit.28181.4>.
- Wasik, Bogusz. "Monumental Castle Architecture in Teutonic's Prussia: Development and Building Techniques." *Castellologica Bohemica* 19 (2020): 119–144.
- Wasik, Bogusz. "Zabudowa zamku górnego i przedzamczy na podstawie źródeł pisanych i ikonograficznych z XVI–XVIII wieku." In *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, edited by Marcin Wiewióra, 57–71. Toruń, Grudziądz: Instytut Archeologii UMK, Urząd Miejski w Grudziądzu, 2012.
- Wasik, Bogusz. "Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku." *Pomerania Antiqua* 29 (2020): 195–222.
- Wasik, Bogusz. "Zamek w Świeciu. Topografia i technika budowy zamku krzyżackiego." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2018) issue 2: 211–237.
- Wasik, Bogusz. "Zamki krzyżackie w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Analiza źródeł architektonicznych." In *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych*, vol. 2, edited by Marcin Wiewióra, 42–95. Toruń: Instytut Archeologii UMK, 2020.
- Wasik, Bogusz and Ewa Fudzińska. "Zamek w Sztumie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z 2019 roku." In *XXII Sesja Pomoroznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, edited by Jacek Woźny, Jolanta Szałkowska-Łoś and Józef Łoś, 326–344. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW, 2021.
- Widawski, Jarosław. "Łądowa technika wojskowa od roku 1334 do końca XV wieku. Fortyfikacje." In *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, edited by Andrzej Nadolski, 300–335. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994.
- Wólkowski, Wojciech. *Zamek w Działdowie – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2011.
- Zdrenka, Joachim. "Inwentarz zamku bytowskiego z 1538 roku." *Studia Zachodnie* 4 (1999): 33–43.
- Ziesemer, Walther, ed. *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Danzig: A. W. Kafemann, 1921.
- Żurek, Magdalena. "Zamek pokrzyżacki w Przechmarku. Wstępne wyniki badań." *Archaeologia Historica Polona* 26 (2018): 283–299. <https://doi.org/10.12775/AHP.2018.014>.